П610
762

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
В.М. Бр. 808

Ст. Станојевић

ИСТОРИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА
БЕОГРАД

Ова је књига помогнута из фонда „ВЕЛИМИРИЈАНУМА“

Поклон
ЈОЦЕ ВУЈИЋА из Сенте
УНИВЕРЗИТЕТ. БИБЛИОТЕЦИ
У БЕОГРАДУ

БЕОГРАД
ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1909

Библиотека
ЈОЦЕ ВУЈИЋА
у Сенти

ПОП - СТЈЕПУ ТРИФКОВИЋУ

ПОСВЕЋУЈЕ

ПИСАЦ

ПРЕДГОВОР.

Анексија Босне и Херцеговине изазвала је велико интересовање за ове две српске покрајине у сваком погледу. Услед тога се осетила потреба да се и шира публика обавести о прошлости ових покрајина. Да задовољим ту потребу написао сам ову *кратку политичку* Историју Босне и Херцеговине. Пошто сам хтео да дам књигу у малом обиму и по ниској цени, морало је у њој бити много што-шта краће изнето, но што би можда требало.

Иначе је и ова књига рађена као и моја Историја српскога народа, одакле су поједини делови пренети овамо; и за њу вреди у главном оно што је тамо у Поговору речено. Од литературе су овде још употребљени радови Л. Ранкеа и Г. М. Вукићевића; осим тога и многе брошире о приликама у Босни и Херцеговини после окупације.

Свих шест карата су из историског атласа Г. Вас. Марковића. Г. Марковић ми их је радо уступио на употребу, на чему му и овде благодарим.

Одбор „Велимиријанума“ помогао је издање ове књиге са 600 дин. Хвала му.

Београд, 10 марта 1909.

САДРЖАЈ

Предговор V

I Босна и Херцеговина у заједници са осталим српским земљама 1

II Босна као самостална држава 15

III Босна на врхунцу своје моћи 32

IV Борба с Турцима 45

V Босна под Турцима до реформама 62

VI Борба мусломана против реформама 72

VII Српски устанци 80

VIII Окупација и анексија 87

I Босна и Херцеговина у заједници са осталим српским земљама.

Српски народ населио се на Балканском Полуострву у првој половини VII века. До тога су времена српска племена становала у данашњој јужној Угарској, под влашћу Авара. Кад је 602 год., после смрти цара византиског Маврићија, сва византиска војска повучена са Балкана и одведена у рат против Персије, остале су северне државне границе на Балканском Полуострву непоседнуте. Тада су преко Дунава и Саве, и слободни Словени са доњега Дунава и Авари са својим Словенима, све чешће и све у већим масама почели прелазити на Балканско Полуострво. Онда су се они почели постепено и насељавати на Балканском Полуострву, истребљујући или потискујући пред собом романске староседеоце.

Насељавање српских племена у земљама у којима Срби данас станују, вршено је још много интензивније после аварског пораза под Цариградом (626 год.), када је аварска држава била ослабила те није могла више спречавати исељавање својих поданика. Тако су српска племена у густим масама населила

средином VII века Босну и Херцеговину, Србију, јужну Далмацију, Црну Гору, Стару Србију и северну Македонију. Византија, којој су припадале све те покрајине, била је у то доба ослабљена великим и тешким ратовима у VI веку и заузета борбом против Персијанаца у VI и VII веку, те није имала снаге, да те покрајине одбрани.

Срби су још у старој својој отаџбини били подељени на племена, која су имала своју засебну организацију, своју војску, своје племенске старешине и т. д. Свако од тих племена живело је својим засебним животом; везе су међу њима биле живе, али је до веће заједнице тешко и ретко долазило. Тај племенски живот остао је у главном исти и у новој отаџбини. Сва племена српскога народа имала су своја засебна племенска имена, али су се већ врло рано издвојила особито два племена, која су се, вероватно, од почетка истакла својим физичким и интелектуалним особинама, а можда и својом организацијом и географским положајем. Та два племена почела су окупљати око себе околна сродна племена и на тај начин стварати већу заједницу. Једно од тих племена били су *Хрвати*, негде у северо-западним крајевима Балканскога Полуострва; друго племе су били *Срби*, насељени негде између Ибра и Лима. Треће средиште око кога су се скупљала у државну заједницу словенска племена, основали су у последњој четвртини VII века *Бугари*.

Кад су Срби дошли на Балканско Полуострво требало је да прође доста времена, док су се привикли новим приликама, новом терену и новом животу. О животу српскога народа на Балканском Полуострву скоро за читав век и пô није готово ништа познато. Зна се само да су у другој половини VII века српска племена била приморана да признаду византиску врховну власт, али су задржала своју обласну и племенску самоуправу.

Почетком IX века, међутим, опажа се јача тежња за груписањем у веће јединице. Можда се та тежња јавила због опасности, која је сада почела претити са више страна, а можда и стога што је свест о заједници почела да овлађује. Али је још и у то доба било врло мало људи, који су увиђали заједничке интересе свих српских племена и осећали потребу заједничкога рада. Тако је посавски кнез Људевит, када је у другој десетини IX века устао био на Франке, који су били у то доба заузели северо-западне крајеве Балканскога Полуострва, напуштен био од осталих српских племена те је морао подлећи надмоћној сили Франака. Српски кнезови у Босни чак су активним учешћем помогли Францима да савладају Људевитов покрет.

Али се одмах после тога јавио озбиљан покрет за слободу међу српским племенима у водопађи Таре, Лима, Пиве и Ибра. Када су, наиме, у трећој десетини IX века почели у српске земље стизати гласови о поразима

византиским у борби против Сарацена, онда су се нека српска племена дигла на оружје против Византије. Како је византиска власт у тај мах била заступљена хришћанским свештеницима, јер се сматрало да је примање хришћанства један од првих услова подчињености, мислили су српски устаници, да прво треба уклонити те преставнике византиске власти. Тако су из српских земаља протерани хришћански мисионари и уклоњено је све што је било преставник хришћанства и византиске власти, и оно што је фактички и оно што је формално значило зависност од Византије. Византија, међутим, заузета сва тешком борбом са Сараценима, није имала у тај мах ни снаге ни времена да спречи прокламовање српске независности или да је, када је већ била прокламована, уништи.

Али образовање српске државе није ишло у рачун ни Бугарима. Стога су они одмах напали на нову српску државу. Опасност је за Србе била без сумње велика, јер је требало одбијати нападаје добро организоване и добро извежбане бугарске војске. Али су шуме и планине штитиле оне храбре брђане, који су тада први пут бранили своју слободу, и после борбе, која је трајала три године, непријатељ је био сузбијен. Када су, наскоро после тога, Бугари поново ударили на Србе, били су опет одбијени од српских граница. Тако је прва српска држава по-

казала одмах у почетку свога живота много жилавости и способности за живот и за борбу.

Та прва српска држава није међутим дуго трајала. Када су у последњој десетини IX века настале у држави династичке борбе, пошло је бугарском цару Симеуну за руком да покори готово све српске династе. Али се српски народ необично жилаво борио против бугарске власти и наскоро после смрти Симеунове, пошло је за руком Чаславу да ослободи готово све српске земље и да их скоро све под својом влашћу уједини (930 год.).

Часлав је, помогнут од Византије, успео да сузбије све посебне тежње појединих српских династа и племена и да оснује велику државу, која је допирала од Саве и Дунава и од Цетине и Бојане скоро до Мораве. Први пут се онда знало и чуло за српски народ и снажну српску државу. Часлављева држава је прва окупила у једну заједницу готово сва српска племена и готово све српске земље. Али је време владавине Часлављеве било и сувише кратко, да потпуно уништи посебне тежње појединих области и племена и појединих династа. Тако су се одмах после његове смрти (960 год.), чим се осетило да нема више оне чврсте руке, која је држала све у заједници, поједине области почеле издвајати. На северу се одвојила Босна и почела је стварати услове за образовање самосталне државе;

СРПСКА БИБЛИОТЕКА

у приморју су такође неке области почеле живети самосталним животом.

Држава Часлављева око 960 год.

Подвојеност међу српским областима и династама добро је дошла Византији, која је у то доба почела да се снажи и да осваја. Тако је цару Цимиску пошло сразмерно лако за руком, да покори Рашку, која је, напу-

штена од осталих, у борби са Византијом остала готово усамљена. Изгледа да је Цимиск сматрао да је падом Рашке, која је била централна српска област и тада преставник српскога народа, уништена српска држава. Али није тако било. Када је уништена слобода у Рашкој, избегла су многа српска властела и династе у Приморје, у оне области, које су се после Часлављеве смрти издвојиле у засебне државице.

Приморје сада постаје за српски народ оно, што је од почетка IX до краја X века било Полимље. Одатле се сада ради на окупљању свих српских области у једну целину; ту је од сада најинтензивнији политички и културни живот; у Приморју је тежиште српскога живота; приморске области су преставник српскога народа. И када је крајем X века Самуило основао македонску царевину и покорио многе српске области чак до мора и до Саве, оставио је и он готово свима српским областима доста широку самоуправу.

Међу тим самоуправним српским областима почела се од XI века све више истицати Зета, која је, у првом реду због свога географског положаја, могла радити на томе, да се потпуно ослободи и да почне окупљати око себе остале српске области. Када је Самуилову државу покорио византиски цар Василије (1018 год.), признале су византиску врховну власт и све српске области. Али су

готово све те области и под Византијом задржале своју самоуправу.

Могло се међутим очекивати, да ће поједини самоуправни господари, чим им се укаже прилика, радити на томе, да своје области начине независним. Тако је зетски кнез Војислав 1040 године дигао устанак против Византије. Цар византиски Константин IX нареди драчком стратигу да пође на Војислава, а у исти мах нареди рашком жупану и босанском бану, да са својом војском оду у Хум и да се тамо придруже војсци хумског жупана Љутовида, па да сви заједно ударе на Војислава. Војислав крене прво целу своју војску на Византинце, који су продирали према Бару, па их потуче до ноге. После те славне победе Хум, Босна и Рашка признаду врховну власт Војислављеву. Војислав онда продре на југ и освоји византиске земље до Војуше. Сада је Војислав владао потпуно независно готово свима српским земљама; у његовој држави био је готово цео српски народ.

Када је Војислав умро (око 1050 год.) настали су раздори у владалачкој породици, а посебне тежње појединих области избиле су опет на површину. Али када је Војислављев син Михаило успео да сам завлада државом, он је успешно наставио политику свога оца. Најважније је дело Михаилово оснивање самосталне цркве. Можда је већ Војислав предузимао нешто у томе правцу, али је, како изгледа, Михаило до-

вршио преговоре са папском курijом о том питању. До тога времена све су српске земље потпадале под власт сплетске архиепископије. Михаило је, наравно из чисто политичких мотива, радио на томе, да српска држава добије своју самосталну црквену управу. И папској курији је у овај мах ишло у рачун, и из политичких и из верских обзира, да испуни жељу Михаилову. Стога се папска курија одазвала жељи Михаиловој, основала је, или управо обновила, стару дукљанску архиепископију у Бару и подложила јој је све земље од Саве и Цетине до Бојане и Дрима. Само је Дубровнику остала самостална црквена управа. Добитак самосталне цркве био је велики политички успех, јер је тек сада Михаило био сасвим господар у својој држави.

У томе правцу постигао је Михаило ускоро још већи успех: 1076 год. послао је папа Гргур VII Михаилу знаке краљевске власти. За српску државу био је добитак круне из Рима догађај од врло великог значаја. Досадањим српским државама недостајала је правна основа за независност, јер се право на слободну државу могло добити само из Рима или из Цариграда. Дајући краљевску круну Михаилу, Гргур је хтео да за себе задобије једну моћну државу и да утврди папску власт на Балканском Полуострву. За Михаила је овај чин имао још већег значаја. Потпуна независност, која је фактички истина већ постојала, добила је

сада и формалну санкцију, какву су добивали и сви остали владаоци. Српска држава је сада први пут призната за потпуно независну државу.

После смрти Михаилове (1081 год.) настале су опет у држави династичке борбе, а услед тих борби добиле су опет маха, посебне тежње појединих српских области; тако се Рашка и Босна одвојиле од Зете. Али је Михаилов син Бодин, чим је савладао све остале претенденте, продро с војском у Рашку и покорио је, па је одатле ударио на Босну и подчинио и њу својој власти. У обе области он је поставио за управнике људе, за које је био уверен да ће му бити верни и да ће чувати и бранити државно јединство. Бодину је и пошло за руком да то јединство одржи и да одбрани државу од византиских нападаја, који су особито у последњој десетини XI века били врло снажни.

Првих година XII века десили су се на Балканском Полуострву догађаји, који су имали великог утицаја на судбину српскога народа. У исти мах, када је, после смрти Бодинове (око 1101 год.), настало опет растројство у српској држави, дошао је у тешњи додир са српским народом, нов један фактор, који ће од тога времена увек снажно утицати на судбину српског народа: првих година XII века заузели су Мађари Хрватску и Далмацију. Тиме је ситуација на Балканском Полуострву у многоме била измењена.

Држава Бодинова око 1101 год.

Добивши Хрватску и Далмацију, Мађари су морали доћи у сукоб са Млетачком Републиком, чија је тежња била да завлада целом далматинском обалом. Млетачка Република имала је у то доба довољно снаге да своје тежње подупре јаком акцијом у свима правцима. Али су и Мађари били у јаком напону, и њихова је експанзивна снага морала тражити новога поља за рад и освајање. Добитком Хрватске и Далмације њима се отварао нов хоризонат. Они су на тај начин

изашли на море, а то је за трговачке везе Угарске било врло важно. Они су, осим тога, добили у састав своје државе једну готову државу, која је не само повећавала земљиште и број становништва угарске државе, него која је имала и својих тежњи и својих права. Осим тога, новим географским положајем у који је Угарска ушла добитком Хрватске и Далмације, Мађари су били упућени да своју експанзивну снагу троше на Балкану. Тамо су их сада упућивале претензије хрватске државе и борба са Млетачком Републиком, која је хтела да завлада Далмацијом и борба са Византијом, која није била вољна да напусти своја права на далматинско приморје.

А баш у то доба, када су настале те велике промене у политичком положају на Балкану, српски народ био је растројен, а снага српске државе потпуно уништена међусобном борбом о првенство појединих српских области. У то доба почела је велика борба о превласт између Зете и Рашке.

Одмах у почетку те борбе Босна се била издвојила из српске државе у самосталну државну област. Она није имала нити је могла имати амбиција да предузме вођство у српскоме народу, као што их је имала Зета и Рашка. Стога је она у борби између Рашке и Зете узимала сразмерно мало учешћа. Само је у почетку те борбе зетски владалац Кочопар, кога је рашки жупан Вукан довео био на престо, покушао, како изгледа, да обра-

зује зетско-босански савез против Вукана. Заједнички интереси и заједничка опасност од Рашке упутила је у тај мах Зету и Босну једну на другу. Али савез зетско-босански није Кочопару користио. Рашка је била јача, него удружена Босна и Зета.

За време борбе о превласт између Рашке и Зете, заузели су Мађари северну Босну (око 1135 год.). Од тога су времена угарски краљеви стално, и онда када Босном нису владали, носили назив краља босанског и радили су на томе да Босну и фактички покоре. Рад угарских краљева у том правцу није се у тај мах косио са интересима рашке државе. Рашка је онда у првом реду радила на томе, да покори Зету, са којом се борила о превласт у српским земљама. Осим тога Рашка се још увек за своју слободу морала борити са Византијом, па је њена главна тежња за продирање била управљена на ону страну; тамо је било њено главно поље за рад, тамо је Рашка, и ако су је традиције звале и на другу страну, имала веза са својим саплеменицима.

Тако је Рашка, заузета борбом са Зетом и Византијом, напустила традиције Часлављеве и Бодинове и занемарила једну важну српску област, која је од тога времена, остављена сама себи, почела да живи засебним животом, образовала засебну српску државу и носила се вековима сама са државним, народним и верским непријатељима. Тежња за јединством између Босне и оста-

лих српских области, губила се временом све више.

Још су се једном нашле Рашка и Босна у једној држави. Византиски цар Манојло Комнин (1143—1180 год.), радио је од почетка своје владе на томе, да покори цело Балканско Полуострво. Због тога је он често ратовао и са Мађарима и са Србима и са Млетачком Републиком. Српске династе, и у Босни и у Рашкој, удружени са Мађарима, борили су се у то доба врло енергично против византиске превласти. Али је цару Манојлу пошло за руком да око 1165 године освоји Срем, Далмацију, Хрватску и Босну. Онда је и Рашка морала признати врховну власт византиску. Цар Манојло је међутим дао и Босни и Рашкој автономне повластице на доста широкој основи. У тим автономним повластицама биле су клице државне независности. А династе српске, и у Босни и у Рашкој, радиле су истрајно и свесно на томе, да првом згодном приликом извојују својим областима потпуну независност. Та прилика указала им се после смрти цара Манојла (1180 год.).

II Босна као самостална држава.

Кад је умро цар Манојло (1180 год.), почела је Византија опадати и губити области и државе, које је он, ратовима и дипломатским путем, био везао за државу, а које су већ давно биле изашле из сфере византиских интереса. Све покрајине и државе, и на Балкану и ван Балкана, почеле су сада радити на томе, да се ослободе од Византије.

Акцију у том правцу водиле су у првом реду Угарска и српске државе, Рашка и Босна. И Немања и бан Кулин и краљ Бела били су верни Манојлу до његове смрти и признавали су све до тога времена византиску врховну власт. Али су после смрти цара Манојла сва тројица сматрали, да су прошла времена подчињености и почели су против Византије борбу за независност. Та борба донела је и Босни и Рашкој и Угарској слободу.

Босна се истина ослободила од Византије, али је за њу настала сада опасност с друге стране. Угарска је, док јој је претила опасност од Византије, била у савезу са Босном и Рашком, али када је те опасности нестало,

она се одмах окренула против својих савезника. Тако је Босна, одмах од почетка, била приморана да сузбија освајачке тежње мађарских краљева, који су нашли себи савезнике у римским папама. Ови су хтели да задобију Босну за католицизам, па су употребили Угарску као свога мандатара, дајући Угарској право политичке власти у Босни, само да брани и пропагира католицизам. Осим тога раздирале су Босну од самог почетка њеног самосталног живота религиозне борбе, и цела босанска историја све до друге половине XIV века, само је монотона борба против освајачких тежњи Угарске и папске курије, пуна унутрашњих верских криза, из којих она никако није излазила.

Папска курија није никако била вољна да напусти своје претензије на земље, које су јој у VIII веку, по њеном уверењу, насилно и неправедно биле отете. Сада, кад је, услед крсташких ратова и из других узрока, утицај папски ојачао и почео да се шири, радиле су све даровитије и енергичније папе на томе, да поврате папској власти Балканско Полуострво, особито западну половину његову, дакле земље, које су већим делом биле у рашкој и босанској држави.

А разлога за интервенцију, особито у Босни, није било тешко наћи.

Услед сталног снажног и укрштеног утицаја истока и запада у земљама и покрајинама, у којима је српски народ становао, било је верско питање у српском народу

готово увек врло акутно. Јер о српске земље и превласт у њима од увек се борила римска и цариградска црква, а хришћанство је у ово доба још увек, можда баш због тога или бар и стога, код Срба било врло слабо утврђено.

Хришћанство је истина било у српским државама већ од доста времена државна вера, али је још увек било у српском народу доста присталица старе вере, која је својом старином и обредима везивала и привлачила све конзервативније елементе. Да се стара вера тако дуго одржи, много је допринела и пометња, која је настала у српским земљама у хришћанској црквеној организацији, због тога, што је од времена на време наизменце римска и цариградска црква добивала превласт у већини српских земаља. Док је у западним српским покрајинама био увек јачи утицај Рима, превлађивао је на истоку византиски утицај. Тај стални двојни утицај са вечитим померањем граница свакако није увећавао број присталица хришћанске цркве у српском народу.

На тако неодређен, несређен и несигуран терен међу Србима у религиозним стварима, дошла је нова секта, богомилска, која је већ пре тога била ухватила корена у Бугарској, па одатле у ово доба почела продирати и у српске земље, наишав ту на врло погодно земљиште. Проста и јасна у својим принципима са много комунистичких и анархистичних примеса, богомилска јерес се у

ово доба раширила јако и у Рашкој и у Босни.

Када је Немања у Рашкој уништио богомилску јерес, она је нашла уточишта у Босни, где је, због несрећених верских прилика, ухватила јака корена, утицала јако на развитак српскога народа и на судбину босанске државе и, са извесним преображајима под утицајем других вера и цркава, одржала се тамо до краја самосталног живота.

Можда је баш тако верско стање у српским државама и било један од узрока, што је на папској курији владало мишљење, да се она, у раду на повраћању свога права, своје власти и свога авторитета на Балкану, не може ослонити ни на једну српску државу. На курији је у то доба било овладало уверење, да ће се српски народ моћи вратити у крило католичке цркве само помоћу које стране државе, која ће оружаном силом приморати српске државе да приме католицизам. Најприродније је било том приликом прво помишљати на Угарску, која је била одана католицизму и папској курији, а која је имала доста снаге да ради на остварењу тих планова, тим пре што је и сама имала и државо-правних и политичких и економних претензија на неке српске крајеве.

Тако су Угарска и папска курија биле упућене једна на другу и нашле се, од краја XII века, на Балканском Полуострву на истом послу: обе су хтеле да покоре српски народ и да освоје српске државе, Угарска поли-

тички, папска курија верски. Положај српскога народа био је у тај мах врло тежак. Сада је, поред борбе против Византије, требало стално одбијати још и комбиноване нападаје од стране Угарске и католицизма. Ти нападаји су у појединим моментима били особито јаки у Босни. Стога су српски владаоци у обе српске државе, и у Рашкој и у Босни, морали од тога времена стално да се повијају и да, у доба велике опасности, чине уступке папској курији, да не би, због отпора католицизму, довели у питање политичку независност својих држава. Јер је борба, коју је Угарска водила у српским земљама за католицизам, била само изговор, права намера мађарских краљева била је да политички покоре српски народ.

У последњој десетини XII века босански бан Кулин био је оптужен код папске курије да трпи и подржава богомиле, а Угарска је била готова да га, у име папино, казни због тога. Кулину је, истина, пошло за руком да за овај мах отклони опасност, али се ипак ускоро показало, шта је права тенденција угарске политике. Мађарима је било главно да освајају, па ма где. Тако намесник угарски у Хрватској и Далмацији, Андрија, нападне у пролеће 1198 год. на Хум, који је био под Рашком, и освоји га. То је био први акт што га је Угарска учинила у правцу своје нове политике према српским државама. Он је јасно показао освајачке тежње угарске и према Рашкој, а да је Угарска тежила за

Босном, то је већ давно било и сувише јасно. Одмах после освојења Хума дошло је истина до несугласица између Андрије и његовог брата Емерика, али то српским државама није много користило, јер је баш у то доба један српски претенденат почео радити да помоћу Угарске и папске курије дође на престо у Рашкој.

Најстарији Немањин син, Вукан, намесник у Зети, јавио је био папској курији, да се у Босни јако раширила богомилска јерес. Ушав на тај начин у вољу папи и доказав своју приврженост католицизму, Вукан се могао надати, да ће му и папска курија и Угарска, којој је он био вољан признати врховну власт, хтети помоћи да протера свога брата Стевана и да заузме престо у Рашкој.

Видећи како се ради и шта се спрема против њих, ни Стеван ни Кулин нису хтели допустити да их догађаји изненаде. Они су енергично радили да осујете акцију својих непријатеља. Кулин се обратио папи и изјавио је своју готовост да напусти богомилску јерес, коју је до сада, како је он тврдио, само у заблуди исповедао; Стеван је молио од папе краљевску круну, обећавајући, наравно, признање папске супремације. Папа Иноћентије III био је вољан да испуни жеље и Кулину и Стевану. Одазвати се њиховој жељи и учинити што они траже, значило је за папску курију постићи потпун успех.

Кулин се свечано одрекао богомилске јереси, примио је католичку веру и признао

угарску врховну власт (1203 год.); тако је спасао свој престо. Стеван је међутим био изгубио престо, али је убрзо сузбио Вукана, и не само поново завладао Рашком, него је, кад су у Угарској настале унутрашње кризе, освојио и Хум.

Међутим се, ускоро после тога, богомилска јерес опет била раширила у Босни и чак се одатле почела ширити по јужној Угарској, по Хрватској и Приморју, а одатле чак и по северној Италији и јужној Француској. Папска курија је услед тога наравно била приморана да опет обрати пажњу на прилике у Босни. Уверен да се у Босни убеђењем неће у томе правцу моћи постићи никакав резултат, или бар не сталан и трајан, папа се решио да употреби насилна средства. Год. 1221-2 позивао је папа народе у Европи на крсташки рат против Босанаца. Али се том папином позиву није готово нико одазвао. Одушевљења за крсташки рат није више било као некада, једно стога, што је религиозно одушевљење у опште било попустило, друго, специјално за рат против Босанаца, и стога, што тај рат није давао никаква изгледа на материјалну добит.

Видећи да од крсташког рата на тај начин неће бити ништа, калочки архиепископ се понуди папској курији, да он сам поведе крсташки рат против богомила у Босни, ако папа њему подложи босанску цркву. Папска курија је радо прихватила овај предлог. Али је калочки архиепископ

брзо увидео да је лакше давати обећања, него их вршити, па је оклевао да пође на Босанце. Кад га је папа енергично позвао, да испуни своје обећање (1225 год.), он ступи у преговоре са управником Срема, да заједно пођу на Босну, али и ти преговори нису донели никаква резултата.

Кад су богомили видели, да је католичкој цркви немогуће да за тај мах ма шта предузме против њих, осилили су се јако и добили самопоуздања. Они су, кад су у Угарској настали нереди (1232 год.), збацили са престола Кулинова сина Стевана, по свој прилици стога, што им он није био доста сигуран, а за бана изабрали Нинослава. Папска је курија стога још живље настала да искорени богомиле у Босни. Истрага, која је по наредби из Рима идуће године извршена у Босни, показала је да је католицизам тамо био у врло рђавом стању: не само да није ништа урађено за ширење католичке вере, не само да је изгубљено и оно што је већ било стечено, него је и сам католички епископ у Босни, послан из Рима да сузбија богомилску јерес и да шири католицизам, био пришао богомилима. У Риму су због таквог стања ствари били врло љути. Неко је морао бити крив због тога и тај кривац требало је да буде кажњен.

На папској курији су нашли, да је за тако очајно стање католичке цркве у Босни највише крив дубровачки архиепископ. Он је морао знати прилике у Босни, јер је Босна,

по свој прилици од XII века, спадала у његову црквену јурисдикцију, а није ништа предузео против тога. Стога је дубровачки архиепископ кажњен: Босна је одузета од њега, па је дата калочком архиепископу, који је већ одавно радио на томе да добије Босну.

Бан Нинослав, у невољи, јер му је сада запретила опасност и од Угарске, пристане да се споразуме с папском куријом и да јој се подчини. Али чим је непосредна опасност од Угарске прошла, прекине Нинослав преговоре. Стога папа опет позове хришћане на крсташки рат против Босне.

Крсташки рат против богомила у Босни вођен је сада око пет година с променљивом срећом. У почетку су крсташи војевали без успеха, али кад Мађари задобију за себе усорског кнеза Себислава, сина бана Стевана, који је такође хтео да добије Босну, онда се срећа окрене и Мађари надвладају, па пошто су савладали Босанце, продру и у Хум и покоре га (1237 год.).

Сад је почела католичка црква енергично радити да искорени богомилску јерес, а да утврди католицизам у Босни. Папска курија и калочки архиепископ стали су одмах слати доминиканце у Босну, зидати цркве и манастире и подизати тврђаве за одбрану католичке вере. Али је све то мало користило. Тек што је угарска војска отишла из Босне, дигне се Нинослав са Босанцима и почне опет борбу против католицизма и

угарске власти, а краљ Владислав продре у Хум и освоји га. Угарска, заузета одмах за тим на другој страни, није могла за овај мах ништа предузети против Босне.

Нинослав је сада био слободан и независан; он је (1240 год.) дошао у Дубровник

Држава Нинослављева око 1240 год.

и уговорио са Дубровчанима, који су у то доба били у затегнутим односима са рашким краљем Владиславом, савез против Рашке.

Нинослав се још боље утврдио на престолу, кад су 1241 год. Татари ударили на Угарску и прегазили је. Краљ Бела IV побегне испред Татара у Далмацију, а они

ужасно опустоше целу земљу. Угарска је татарском најездом била доведена на руб пропасти. Само је енергичном раду краља Беле пошло за руком, да спасе Угарску од пропасти и да, за сразмерно кратко време, поново дигне снагу и благостање у држави. Али је требало доста времена, док се Угарска опоравила од тешког удара, а за то време утврдило се на Балкану стање, које Угарској није ишло у рачун. У Босни је учврстио своју власт бан Нинослав, ослањајући се, наравно, на богомиле. У Далмацији је овладала анархија. Спљет и Трогир су заратили једно на друго; рат тај узео је доста велике размере, јер су са Спљећанима склопили савез и ударили на Трогир: Андрија кнез хумски, бан Нинослав и пољичка општина. Тек је 1244 год. пошло Бели за руком да силом примора Спљећане да се измире са Трогиром. У исти мах је Бела са великом војском био пошао на Нинослава. Нинослав је у невољи попустио захтевима Белиним и на тај начин отклонио за овај мах опасност, која му је претила.

Али се ускоро јавио у Босни опет јак покрет против Угарске и католицизма. Кад је Бела IV дошао у сукоб са Фридрихом II аустриским (1246 год.), богомили у Босни опет дигну главу. Стога је епископ босански тражио помоћи од папе и, заједно с краљем Белом, молио папу, да босанску цркву дефинитивно подложи калочком архиепископу, надајући се, да ће он моћи снажно бранити католицизам у Босни. Папа је опет позвао

и калочког архиепископа и краља Белу на крсташки рат против Босанаца. Али је и тај позив остао без успеха (1247 год.).

Нинослав се међутим с правом бојао, да ипак може за њега настати опасност с те стране. Стога се он, наскоро после тога, сам обрати папи писмом, у коме је тврдио, да је он, од кад је примио католичку веру, био добар католик, и да је само ради одбране своје државе од непријатеља, примао помоћ од богомила. Папа на то нареди калочком архиепископу да остави за сад Нинослава на миру.

Миран од католичког гоњења, Нинослав је сада могао да обрати више пажње унутрашњем консолидовању и снажењу своје државе. У то доба склопио је он трговински уговор са Дубровником и уједно савез против рашког краља Уроша.

Када је бан Нинослав умро (око 1250 год.), настала је између његових рођака борба о власт. Осим тога, узела је у Босни маха и огорчена борба између католика и богомила. То анархично стање дало је повода краљу Бели да удари на Босну. Остављена сама себи, а разривена и ослабљена унутрашњом борбом, Босна је брзо подлегла (1254 год.). Том приликом покорио је Бела и Хум, али је краљ Урош, већ после кратког времена, опет вратио Хум под своју власт. Да би Босну за сва времена лакше одржао у покорности, Бела подели Босну на два дела: од северних крајева начини засебну област,

којом је требало увек да управљају угарски намесници, а у јужној Босни остави домаће банове, да се муче у политичком и религиозном хаосу, који је тамо владао. У исто доба образује Бела, за одбрану од Рашке и од Босне, засебну војничку област, мачванску бановину, којој су доцније (1263 год.) при-

Држава Драгутинова.

падале и неке области босанске, а понекад и Срем и Браничево. Када је краљ Драгутин захвалио на престолу (1282 год.), добио је, наскоро после тога, од своје таште ту мачванску бановину, којој је после придружио и северо-источни део Босне.

Угарска је међутим у последњој десетини XIII века била заузета династичким

борбама и грађанским ратовима, који су паралисали сву снагу државну и народну, тако да је Угарска, у тај мах, била неспособна ма за какву озбиљнију акцију споља. За време те борбе у Угарској оснажио се јако хрватски бан Павле Шубић и његова браћа; он је 1298 год. завладао и Босном, коју је дао на управу свом сину Младену.

Када је умро краљ Драгутин (1316 год.), хтео је краљ Милутин заузети његову државу. Али су у то доба прилике у Угарској биле већ доста сређене, а на угарском престолу седео је подузетни и издржљиви Карло Роберт, који није лако напуштао права и претензије угарских краљева. Он је и Милутину оспорио право на Драгутинову државу и заузео је Срем и Славонију; Милутин међутим ипак заузме Браничево и Мачву са Београдом.

Крајеве Драгутинове државе у Босни заузео је Младен Шубић, који је наследио свога оца Павла († 1312 год.). Павле Шубић је био у завади са знаменитим властелином босанским Стеваном Котроманом, зетом краља Драгутина, али се Младен с њим измири, а кад Стеван Котроман умре, онда Младен да Босну на управу његовом сину Стевану Котроманићу. Како је Стеван у то доба био још малолетан, управљала је за њега његова мати Јелисавета, кћи Драгутинова.

Али је велика моћ Младена Шубића изазвала против њега савез свих оних, који су га се бојали и који су му завидели.

Тако су се против њега удружили његов брат Павле и моћна хрватска породица Курјаковића. После дужег наговарања придружи им се и штићеник Младенов босански бан Стеван Котроманић, те они сви заједно ударе 1322 год. на Младена и надбију га. Младен се обрати Карлу Роберту и затражи од њега помоћ, али га Карло ухвати и задржи код себе до смрти, задовољан што се на тако лак начин опростио човека, који му је могао бити опасан. И у Хрватској је у то доба био грађански рат у јеку; тамо су поједине моћне породице ратовале и међу собом и против Карла Роберта, удруживши се са Млечићима, којима је та прилика добро дошла да се утврде на далматинској обали.

Када је Карло Роберт уредио ствари у Угарској, почео је радити на томе да савлада Хрватску и да истисне из Далмације Млетачку Републику. Радећи на томе, Карло је тражио помоћи и од босанскога бана Стевана Котроманића. Њему је Карло, кад је ухватио Младена Шубића, дао готово целу Босну на управу. Стеван је због тога био захвалан Карлу и помагао му је у борби и против хрватских великаша и против Млетачке Републике. Он је то чинио особито стога, што је том приликом могао, ма и посредно, да узме учешћа у решавању хрватских и далматинских ствари. Али је Стеван Котроманић у то доба постигао још један велики успех. За време династичког рата, који је настао

у Рашкој после смрти краља Милутина, напао је Стеван на Хум, који је од 1170 год. био са врло незнатним прекидима стално под Рашком, и освојио га (1324 год.).

У то је време папска курија опет почела енергичније радити у Босни. Од средине XIII века није у Босни скоро ништа рађено против богомила, те су се они тамо опет доста оснажили. Онда је и православна вера ухватила у Босни јача корена. И бан Стеван Котроманић био је православан и, ма да је папа енергично радио на томе да га наговори или натера да остави православље, ипак је остао чврст у вери, можда из страха од противника католицизма, који су налазили ослонца у Рашкој.

Таман је папска курија хтела да предузме енергичније мере против богомила и против православних у Босни, кад поче распра између католичких калуђера доминиканаца и фрањеваца око тога, који од њих имају права да раде у Босни, те та распра, која је трајала више година, онемогући готово сваки рад католичке пропаганде. За то је време богомилска јерес почела јако да се шири, не само по Босни и Хуму, него и по Хрватској и Далмацији.

Идуће деценије босанске историје испуњене су готово сталном борбом.

Стеван Котроманић је, кад је на угарски престо дошао син Карла Роберта, Лудвиг (1342 год.), био склон да приступи савезу против Угарске, који би образовали Млеци,

Рашка, хрватско-далматински великаши и Босна. Али до тога савеза није дошло, а Лудвиг је толико оснажио Угарску, да се могао успешно борити и против бунтовника у Хрватској и против Млетака.

Поред тежње да савлада устанак у Хрватској и да истисне Млечиће из Далмације, хтео је Лудвиг и да скучи цара Душана, јер је моћ његова могла постати опасна по Угарску. Кад је Стеван Котроманић, који се већ био донекле ангажовао за савез са Рашком и Млецима против Угарске, видео, како се цар Душан осилио, напустио је сасвим мисао о савезу са Рашком и пришао је на страну Лудвигову. Год. 1344—1348 водио је Лудвиг борбу са хрватским великашима и Млетачком Републиком. У тој борби узимао је већином учешћа и Стеван Котроманић, или као савезник угарски или као посредник. Напослетку је, уз доста велико учешће Стеваново, дошло до примирја између Угарске и Млетака на осам година.

У то доба почео је цар Душан тражити од Стевана Котроманића да му врати Хум. После безуспешних преговора о томе, цар Душан нападне на Хум. Босанска војска је била истина сузбијена, али Душан ипак своју намеру није постигао, Хум није освојио. Заузет после тога до своје смрти на другим странама, Душан се на хумско питање није више враћао.

III Босна на врхунцу своје моћи.

У другој половини XIV века Босна је дошла до врхунца своје моћи. Ојачала у сталним борбама за своју слободу за последњих две стотине година, Босна је у то доба, особито због повољног међународног положаја, могла своју снагу употребљавати и на проширење државних граница. Економна снага државна била је већ доста велика, а поједини феудни господари нису још били тако јаки, да би могли водити политику на своју руку и радити на стварању државе у држави. Па ипак је снажење државе ишло тешко и споро. Требало је савладати много тешкоћа, док је Босна постала велика држава.

За живота цара Душана, док је немањићка држава могла бити опасна за Угарску и крајеве, које је Угарска на југу држала, краљ Лудвиг је подржавао бана Стевана Котроманића и, после његове смрти (1353 год.), његовог наследника, бана Твртка. Босна је у то доба сматрана као равноправан савезник Угарске у борби против Рашке и Млетака. Али када се, после смрти Душанове (1355 год.), његова царевина почела распадати,

а у то доба је већ било јасно, да ће и из рата са Млецима Угарска изаћи као победилац, Лудвиг је сасвим изменио своје држање и своју политику према Босни; он је хтео да од досадањег савезника начини поданика. Изгледа да је Твртко одмах схватио нову ситуацију. Он је брзо и без отпора погнуо главу, уверен да би сваки отпор био безуспешан (1357 год.).

Услови, под којима се Твртко морао покорити Лудвигу, били су веома тешки. Твртко је морао признати врховну власт угарскога краља, морао је Угарској уступити Хум, морао је обећати да ће ићи са војском у помоћ Угарској, кад год буде био позван, да ће гонити богомиле и, напослетку, да ће, ради гаранције за овај уговор, или он сâм или његов млађи брат Вук, увек бити на двору угарског краља. Лудвиг је мислио да ће на тај начин имати код себе једног босанског претендента, кога ће увек моћи употребити против босанског бана, ако овај не буде хтео радити што му се наређује.

Босна је дакле била покорена и унижена, она је сада у ствари постала угарска провинција. Али Лудвигу ни то још није било доста; требало је још више понизити Босну, требало је још боље осигурати угарску власт. Лудвиг се све бојао да Босна још није доста сломијена. Стога је он одмах после тога почео подбадати босанску властелу против бана Твртка. Тај рад имао је успеха; наскоро је плануо устанак против Твртка, осо-

бито у оним крајевима, који су се граничили са Угарском.

Кад је у Босни плануо грађански рат, богомили су опет дигли главу. Али ни властела, која је, подстакнута угарским интригама, устала била на Тврткa, ни богомили, који су и сада, као и увек, за време метежа устали против државне власти, нису ни помишљали на то да се подложе Угарској. Тако је Лудвиг убрзо увидео, да ће се цео покрет, који је он изазвао, окренути против њега самога, па је стога био принуђен да промени своју политику према Тврткy. Сада је Лудвиг дошао до уверења, да је за његов престиж у Босни ипак боље да утврди авторитет и власт Тврткову, него да их подрива и обара.

Стога се Лудвиг крене на Босну. Као повод рату против Босне истакао је акцију богомила. Изгледа да је Лудвиг у овоме походу имао успеха, јер је Тврткa утврдио на престолу и обавезао га да предузме енергичне мере против богомила. Али кад је Тврткo почео гонити богомиле, наишао је на јаку опозицију. Властела босанска била је незадовољна, што Тврткo сувише попушта Угарској, а богомили су били огорчени, што их гони. Незадовољство је расло све више, док 1365 год. није дошло до отвореног устанка. На чело незадовољника ставио се Тврткoв млађи брат Вук. Тврткo буде збачен и побегне у Угарску. Али се он са војском, коју је добио од Лудвига, врати одмах идуће године у Босну, сузбије Вука и заузме поново престо.

Савладав тако, особито помоћу своје матере, која му је била веран саветник и помагач, све неприлике и интриге, и Лудвигове и своје властеле и свога млађег брата, Твртко се утврдио на престолу. Он је сада могао приступити раду на консолидовању и снажењу у самој држави и на проширењу државних граница.

Твртко је први од свих босанских владалаца савладао све унутрашње незгоде, он је први отклонио опасности од нападаја с поља и први је водио успешне офанзивне ратове. План Твртковa рада кретао се у главном у два правца.

После смрти цара Уроша (2 децембра 1371 год.), бан Твртко је сматрао, да је сада он, као потомак краља Драгутина, једини законити наследник Немањићког престола, па је од тога времена према томе и удешавао целокупну своју политику. С друге стране он је после смрти Лудвигове (1382 год.), када су у Угарској и Хрватској настали велики немири, гледао да освоји Далмацију и да изађе на море. Док је Душан у првом реду радио на томе, да границе рашке државе промакне на рачун Византије и да створи византиско-српско царство, дотле је Твртко ишао за тим, да веже Босну и Рашку у једну државу, а та нова држава да прихвати у приморју традиције старе хрватске државе. План Душанов је већи са политичког, Твртков је већи са националног гледишта.

У време кад је Твртко, после смрти Урошеве, начинио план да наследи круну Немањића, био је краљ Лудвиг заузет борбом за пољски престо, па је напустио сваки рад на југу, где, по његову мишљењу, после смрти Душанове, за њега није више било никакве опасности. План Твртков да он замени Немањину династију, — а остварење тога плана Рашку би морало јако ослабити или је сасвим уништити,—могао је само бити по вољи Лудвигу, који је Твртка сматрао за свога клетвеника. Том плану Твртковy о наслеђу круне Немањине, није се противио ни највећи самовласни господар, који се на територији Душанове државе затекао после смрти Урошеве, кнез Лазар. Кнез Лазар и Твртко су, на против, за све време своје владе сматрали, да се њихови интереси у главном нигде не укрштају, да се програм њихова рада и њихови планови могу сложити и да су њихови интереси једнаки. Тако је Лазар, радећи на томе да сузбије и покори властелу, која су, као и он, после смрти Урошеве самовласно завладала у појединим покрајинама, лако задобио Твртка за савезника против најсилнијег од њих, Николе Алтомановића. Кад је Алтомановић савладан (1374 год.), поделили су Лазар и Твртко његову државу; Твртко је том приликом добио и један део оних земаља, које су негда сачињавале језгро рашке државе.

Као потомак Драгутинов, а господар једнога дела старе рашке државе, Твртко

је мислио да има права да наследи круну Стевана Првовенчаног и да на тај начин формално прихвати традиције Немањићке државе. Како је краљ Лудвиг у то доба још увек био забављен пословима на северу своје државе, па није могао никако обраћати довољно пажње на оно што се на југу догађало, нити је у тај мах могао доста енергично интервенисати на тој страни, реши се Твртко да се прогласи за краља Рашке и Босне.

Царска титула није у тај мах била популарна у Рашкој, јер су многи сматрали да је она узурпирана и да од доба, од кад се Душан прогласио и венчао за цара почињу, због тога незаконитог акта, несреће да бију рашку државу. Стога је и Вукашин, кад се одметнуо од Уроша (1366 год.), узео само назив краља. Тај проглас Вукашинов био је већ преседан, по коме се краљевска титула може пренети из централних рашких земаља на друго место, и тај је факт могао дати још више повода Твртку, да се и он прогласи за краља. При томе је Твртко био у много бољем положају него Вукашин. Вукашин је био бунтовник и одметник од законитог владаоца, а Твртко је био самосталан законити владалац, који је, као потомак једног владаоца из лозе Немањине, мислио да има права да наследи рашку краљевску круну.

Занимљив је положај кнеза Лазара према Твртку у том погледу. Лазар је у то доба већ морао бити на чисто с тим, да ће он бити фак-

тички наследник престола у старој рашкој држави. После смрти Урошеве и Вукашинове, он је био најачи од свих, који су самостално владали у земљама, што су некада чиниле језгро рашке државе.

Али је и бан Твртко сматрао, да је он позван да наследи круну Немањића, и по сродничким везама с том династијом и по томе што је, особито после освајања Алтомановићеве државе, имао у својој власти доста земаља, које су некад биле под Немањићима.

Ипак изгледа да до сукоба између Лазара и Твртка због тога питања није дошло, свакако највише због тога, што је кнез Лазар био врло реалан политичар и није никада много полагао на формалности и на успехе, који немају реалне подлоге. Стога се кнез Лазар, како изгледа, није противио Твртковој жељи да се прогласи за краља. Краљ Лудвиг био је у то доба сав заузет приликама у Пољскај и Литавској, Лазар није имао амбиција да добије велику титулу, а остале династе биле су и сувише слабе, да ма шта учине против Твртковe намере. Положај и прилике биле су дакле за Твртка врло повољне и он је то искористио: 1377 год. Твртко се, у Милешеву, на гробу Св. Саве, венчао за краља босанског и рашког.

Прогласом краљевства настају за Босну нове прилике. Она сада заузима други, важнији положај у међународним односима и, спе-

цијално, на Балканском Полуострву. Ојачав и проширив своје границе, Босна је, особито после Лудвигове смрти (1382 год.), кад су у Угарској настали нереди и грађански ратови око наслеђа, имала могућности да прошири своје границе и да утврди своју независност. У борби против Лудвигове ћери Марије, која је требала да наследи Угарску, Хрватску и Далмацију, — борба се та особито водила у јужној Угарској и у Хрватској, — Твртко је узимао учешћа, кадгод је било изгледа да ће извући из те борбе ма какве користи за себе.

Време грађанских ратова у Угарској употребио је Твртко на то, да се утврди и ојача на другој страни. Тако је он, како изгледа, у то доба саградио или набавио флоту и подигао у Боци Которској град Нови (1382 год.), који је требало да конкурише Дубровнику. У исто доба покушао је да завлада и Котором, али је због тога дошао у сукоб са господарима Зете, Балшићима, који су такође тежили за тим градом.

У јужној Угарској, Хрватској и Далмацији пламтео је међутим грађански рат. Твртко је још од почетка са симпатијама пратио рад и борбу устаника, јер је тај рад, који је слабио Угарску, ишао Твртку у рачун и помагао је снажење Босне. Помажући устанике Твртко се могао надати да ће добити Далмацију, можда и Хрватску и Славонију, а то је била његова жеља, то је била нај-

важнија и главна тачка у његову програму и раду, од кад је умро краљ Лудвиг.

Хаотично стање, које је владало у свима покрајинама некадање Лудвигове државе, ишло је само на руку плановима Твртковим. У приморју је у неким местима створена босанска странка, која је радила на томе, да приморски градови, остављени од Угарске, приме заштиту босанскога краља. У појединим местима долазило је и до оштрих сукоба између угарске и босанске странке. Твртко се међутим није задовољио само тиме, него је и сам ступио у акцију, и са великом војском почео нападати поједине далматинске градове.

Неколико година трајала је та монотона борба, у којој је Твртко све више, и с мора и са сува, притешњавао поједине далматинске градове. Особито је у великој опасности био Сплет, који се од увек истицао верношћу према Угарској. Притешњен од Босанаца, Сплет је, без наде да ће из Угарске добити помоћи, предложио свима далматинским градовима и хрватским кнезовима савез против Твртка. Како је Твртко јасно показивао намеру да завлада и Хрватском, пристали су хрватски кнезови на план Сплећана, и тако је образован далматинско-хрватски савез против Твртка. Али тај савез није имао никаква успеха; шта више наскоро после тога Твртко је завладао готово целом Хрватском (1388 год.).

Сад је тек краљ Жигмунд увидео опасност, која прети далматинским градовима, па је послао војску у Далмацију против Твртка. Али је та угарска војска разбијена од Босанаца, а Твртко је после тога још више притеснио далматинске градове. После дуге монотоне борбе и опсаде, затражили су Сњет и Трогир рок, да пошаљу посланство у Угарску за помоћ. Они су обећавали, да ће се, ако у том року не добију помоћ, сматрати решени свих обавеза према Угарској и да ће се предати. Како је Твртко у то доба, као савезник Лазарев, морао слати војску у помоћ Лазару, кога су Турци били напали (1389 год.), пристао је да да Трогиру и Сњету тражени рок за посланство у Угарску и да за то време буде у примирју са њима.

У јужној Угарској и Хрватској међутим још је трајао устанак, који су помагали и Твртко и кнез Лазар. После дугог спремања Жигмунд напослетку крене на устанике и на Твртка и Лазара. Пораз српске војске на Косову (1389 год.) ослабио је истина и Твртка, а још више Лазареву државу, али је Жигмунд ипак против Лазареве државе имао врло мало успеха, а борба између њега и Твртка вођена је, и ако су устаници били потучени, у главном са променљивом срећом.

Сњет је међутим, видећи да му Жигмунд не може помоћи, а бојећи се од Млетака, отворио капије Бошанцима. Твртко му је одмах потврдио све повластице и утврдио границе, због

којих је град имао врло често неприлика и борбе са суседима. После кратког времена предао се Тврдку и Трогир, па Брач, Хвар и Корчула. Једино Задар није хтео признати босанског краља, него је остао веран Угарској.

Сада је Тврдко био на врхунцу своје моћи. Босна је била највећа и најсилнија држава на Балканском Полуострву; она је доминирала у северо-западу, као што је неколико десетина година пре тога доминирала Рашка на југу и југо-истоку. Ипак је велика разлика и у политичким и у културним тежњама ове две српске државе, царевине Душанове и краљевине Тврткове.

Душан је хтео да створи српско-византиско царство, државу која ће бити заснована на византиским традицијама и са византиском културом, а у којој ће српски народ и његова држава доминирати и бити господар. Босна је пак требало да постане српско-хрватска држава, држава која ће спречавати продирање Угарске на Балкан и власт угарску у српском и хрватском народу. Тврдко није имао ни снаге ни смелости да као Душан јасно и јавно прогласи тај принцип и да га, рушећи освештане традиције, истакне као државни програм. Душан је у осталом у своме раду имао претходника, а Тврдко није. Традиције о хрватској држави биле су и далеко и компромитоване влашћу Мађара у Хрватској.

Стога је Тврдко на другој страни морао тражити ослонца за свој легитимитет и за

Држава краља Твртка I 1391 год.

Држава краља Твртка I 1391 год.

традиције, на које ће се ослонити. Он се хтео ослонити на право породице Немањине и прихватити, наравно формално, традиције рашке државе. Крунисање његово на гробу Св. Саве јасно показује, где је он тражио ослонца за свој легитимитет. Што формална страна Тврткове нове државе није одговарала фактичном стању и основицама, на којима је она заснована и створена, то Тврткy није много сметало; можда он то није ни опазио: он је био формалиста и њему је било главно, да нађе формулу за своју нову државу. Па ипак је та држава била велико дело и у основи својој реалније замишљена и заснована, него држава Душанова.

Кад је добио далматинске градове Тврткo је својој дотадањој титули додао и назив краља Далмације и Хрватске. Само се на Задру још увек вила угарска застава. Знајући да сам својом снагом не може лако покорити Задар, Тврткo се обратио Млечићима; тражио је од њих помоћ и нудио им савез против Задра, не увиђајући, као и некада Душан, да се њихови интереси укрштају и да Млечићима не иде у рачун, да га помогну при освајању града, за којим су и сами тежили. Млетачка Република је учтивим речима, наравно, одбила понуде Тврткове.

Кад је Тврткo умро (1391 год.), оставио је он своме наследнику велику државу, али је та држава, исто као и Душанова царевина, била врло несређена и неконсолидована у сваком погледу. Моћни феудални господари

осилили су се били јако и могло се предвидети, да ће они, чим осете да нема више оне чврсте руке, која је била у стању да одржава у заједници хетерогене елементе и да сузбија посебне тежње појединаца, изазвати растројство и расуло у држави. Та криза, која је после врхунца снаге и моћи захватила готово у исто доба и рашку државу и Босну, била је у овај мах тим опаснија по српски народ и његове државе, што је у то доба нов један фактор дошао на Балканско Полуострво, фактор, коме би тешко била одолела и заједничка акција обе српске државе и целокупног српског народа.

IV Борба с Турцима

Док је краљ Твртко, у другој половини XIV века, радио на остварењу свога плана, по коме би Босна постала средиште нове српске државе, утврдио се био турски народ на Балканском Полуострву.

Већ неколико векова пре тога почело је турско племе у централној Малој Азији да окупља у једну политичку заједницу околна племена. Напоредо са снажењем српскога народа и српских држава од XII века, шири се и снажи и турска држава у Малој Азији.

Одлично организована са фанатизованом, добро извежбаном и дисциплинованом војском, Турска је у XIII веку стално напредовала и освајала, претапајући у турско племе сва она племена, која су ушла у састав те нове државе. Почетком XIV века Турска је већ била у Азији сила првога реда, и изнуреној Византији је с те стране претила велика опасност, а у другој половини XIV века биле су и остале државе на Балкану неспособне за успешну борбу са тако силним непријатељем.

До смрти Твртковe бар је у Босни било сређено стање. Али је у њеном државном орга-

низму било клица, које су, после Тврткове смрти, створиле и у Босни исто стање, какво је наступило у Рашкој после смрти Душанове.

Исте су прилике, и политичке и економне и социјалне, изазвале расуло у обе државе. И у Босни је, као и у Рашкој, државна организација била изведена по феудном систему; и у Босни је, као и у Рашкој, моћ феудних господара расла, те су у доба, кад је држава дошла до врхунца политичке моћи, поједине великашке породице имале читаве области, којима су владале. Сасвим је природно да су ти господари, који су имали читаве државе у држави, тежили да дођу до што већег учешћа и утицаја у државним пословима. Душану и Тврткy је још полазило за руком, да сузбију њихове тежње, али су њихови слаби наследници морали подлећи утицају феудних господара, који су разбили државни организам и уништили снагу и авторитет централних власти у држави.

Зле последице анархије, која је у Босни после Тврткове смрти почела да овлађује, брзо су се осетиле. Нова краљевина и иначе није стајала на чврстој подлози. Крајеви, области и градови, што их је Тврткo освојио, нису могли бити тако брзо стопљени у једну чврсту и консолидовану целину. Тако је у тој држави, после смрти Тврткове, било много хетерогених елемената са посебним интересима и посебним тежњама. Све је то дало само још више повода властели, да ослаби краљевску власт, да дође до што

већег утицаја у држави и да још јаче истакне своје сепаратистичке тежње. Тај хаос у Босни још је појачан верским распрама, које су, у ово доба слабости и анархије, почеле опет да узимају маха. Такве прилике у Босни баш у овај мах биле су судбоносне. Мађари и Турци су у ово доба и иначе имали рачуна да у Босни буде што више унутрашњих криза. Краљ Жигмунд је особито имао интереса да Босна буде слаба и неспособна за озбиљну акцију, јер је у Угарској још увек било много Жигмундових противника, који су, у борби против њега, налазили ослонца у Босни.

Наследник Твртков, његов млађи брат Дабиша, био је у врло тешком положају. Против њега су били и Турци и Жигмунд и готово сва властела у држави. Против свих њих Дабиша се није могао борити; он се морао решити да тражи савез са једним од тих фактора. Њему у тај мах није остало ништа друго до да пактира са Жигмундом, чија је моћ, покрај свих незгода, из дана у дан расла и који је стога постајао за Босну све опаснији. На састанку у Ђакову (у јулу 1393 год.) начине они уговор, по коме је Дабиша признао врховну власт угарску, а Жигмунд признао Дабишу за краља; од земаља је сваки задржао што је у тај мах имао. Најгоре је било што је у ђаковачки уговор ушла једна одредба, по којој је, после смрти Дабишине, босански престо имао да наследи Жигмунд. Нека властела у Босни није хтела

признати ђаковачки уговор, радећи по свој прилици у договору са хрватским устаницима, који су наставили и даље борбу против Жигмунда. Али кад су похватане вође устаничке у Добоју (1394 год.), цео устанак и отпор буде угушен.

После смрти краља Дабише (7 септембра 1395) изабрана је за владарку његова жена Јелена — Груба (1395—1398 год.), под чијом је слабом владом превласт поједине властеле сасвим узела маха и анархија се зацарила. Поједини феудни господари постали су сасвим независни, владалац је изгубио сваки авторитет, централне власти нестало је скоро сасвим; властела је ратовала међу собом и водила своју засебну спољну политику. Особито су силни били Хрвоје Вукчић, Сандаљ Храњић и Павле Раденовић; њих тројица су управо владали Босном. У њиховим је рукама био и по њиховим је интенцијама радио Стеван Остоја, који је после Јелене — Грубе био изабран за краља (1398—1404 год.).

Агитација за краља Владислава, претендента на угарски престо и противника Жигмундовог, вођена је у то доба у Угарској и Хрватској врло енергично; за њега су били и Хрвоје и Остоја. Напослетку је Жигмунд морао да предузме у Босни нешто, да сузбије своје непријатеље. Али је Жигмунд у Босни овога пута рђаво прошао; не само да није имао никаква успеха у борби против Босанаца, него га је Хрвоје сузбио и узео му неке крајеве

(1398 г.). Тај неуспех још је више оснажио и Владислављеву странку и Хрвоја и Остоју.

Крајем 1403 год. пошло је напослетку Жигмунду за руком да умири Угарску, те се почео спремати да поведе енергичну акцију и на југу, особито у Босни. Краљ Остоја је, уверен да се са Жигмундом не може успешно борити, признао одмах угарску врховну власт. Али сада устану на њега многи босански великаши, особито Хрвоје. Незадовољницима је пошло доста брзо и лако за руком, да збаце краља Остоју с престола (1404 год.). За краља босанског буде изабран Твртко II Твртковић (1404—1408 год.), који је био у сваком погледу само слепо оруђе у рукама босанских великаша, у првом реду Хрвоја Вукчића и Сандаља Храњића.

Та промена није наравно ишла у рачун краљу Жигмунду, али је он тек 1408 год. доспео да опет крене на Босну. Он је том приликом продро са доста великом војском у Босну и разбио Босанце (1408 год.).

Ова победа Жигмундова била је од врло великих последица. Странка Владисављева била је и иначе доста ослабљена, а овом победом Жигмундовом била је сасвим уништена. И најогорченији противници Жигмундови били су сада приморани да напусте Владислава и да се помире са створеном ситуацијом. Тако се сада Жигмунду покорио и Хрвоје и Сандаљ и цела Далмација, осим Задра.

Али се Босанци нису тако лако и брзо хтели измирити са новим стањем ствари.

Опозиција туђинској власти и туђем упливу истакла је као свога кандидата протераног краља Остоју, који је био вољан да, за краљевску круну, промени политику, због које је некада изгубио престо. Тако је Остоја, ма да је Хрвоје био против њега, поново изабран за краља (1408 год.), особито помоћу хумске властеле, у првом реду Сандаља Храњића.

Жигмунд је сада мислио да Босну мора сасвим савладати. Стога је он год. 1410 и 1411 ударао више пута на Босну, продро у земљу и савладао отпор Босанаца. Покорену Босну, поделио је на више делова, давши неке области својим великашима, а нешто Хрвоју и Стевану Лазаревићу (Сребрницу). Краљу Остоји остали су само јужни крајеви, у којима је, после овога рата и губитка толиких земаља, владала потпуна анархија.

Хрвоје је у овај мах у ствари доминирао у земљи. Али је било много њих, који су желели и радили да га сруше. Жигмунд се бојао његове силе у овај мах особито због тога, што је он био непрестано у добрим односима са Млецима, те се с правом бојао њихове заједничке акције. Угарски и хрватски великаши су га мрзели због силе и угледа његова и завидели му. И Босанци су били против Хрвоја што се покорио Жигмунду и признао његову врховну власт. Једини је Сандаљ био бар донекле уз њега. Али је и њега Хрвоје отуђио од себе, кад је, док је Сандаљ (1413 год.) помагао деспоту Сте-

вану у борби против Мусе, упао био у његову државу и опљачкао неке крајеве. Стога и Сандаљ устане против Хрвоја и, са осталим његовим непријатељима, изради код Жигмунда, те он Хрвоја прогласи за издајника и лиши га свих части и имања. Хрвоје се прво бранио код Жигмунда од оптужаба својих непријатеља, али без успеха, затим је тражио помоћи из Млетака, наравно исто тако без успеха. Једино је успео да се измири са Остојом; њих двојицу су у овај мах заједнички интереси упућивали једног на другог.

Жигмунд је у то доба био заузет хуситским питањем тако, да није могао ни помишљати на какву акцију у Босни. Зато он попаље у Босну против Остоје Тврткa II. У Босни плане грађански рат. Ратна срећа се у почетку колебала, али кад на Хрвоја пођу Јован Горјански и Јован Моровићки са великом војском, Хрвоје, видећи да им неће моћи одолети, затражи помоћи од Турака. Добивши доста војске од њих, Хрвоје разбије угарске војводе код Добоја (1415 год.).

Али се Босна ни после овога није смирила. Кад је исте године погинуо, као жртва завере, војвода Павле Раденовић, планув је рат између Павлових синова, који су позвали у помоћ Турке, и Остоје, уз кога је био Сандаљ. У тој борби Турци су освојили Врхбосну и утврдили се у њој. Тај успех турски примора и Павловиће и Сандаља да признаду турску врховну власт. У то умре Хрвоје (1416 год.), а краљ Остоја узме ње-

гову удовицу за жену, мислећи да ће му то помоћи да се утврди на престолу. Али се у то сви дигну на њега. Цар Мухамед покуша да измири краља и властелу, али без успеха, јер збор великаша босанских реши да ухапси Остоју. Остоја онда побегне; идуће године, истина, понова завлада Хумом, али ускоро после тога умре (1418 год.).

Под новим краљем, Стеваном Остојићем, прилике се у Босни нису ништа побољшале. Већ 1421 године сузбије Твртко II Стевана Остојића и опет заузме престо, највише помоћу Сандаља Храњића, који је сада био најважнија личност у Босни. Али кад су Твртко и Сандаљ, по договору са Млецима, хтели да нападну на Нелипића, продре Радивој, син Стевана Остојића, са Турцима у Босну. Турски је утицај последњих година био ослабљен, па су они једва дочекали прилику да се опет уплету у унутрашња босанска питања. Турци истина 1424 год. буду одбијени, али се Твртко са разлогом бојао, да се, усамљен како је био, неће моћи стално одржати против Радивоја и Турака. Одмах после тога он се измири са Жигмундом и склопи, уз велике жртве, с њим савез за одбрану од Турака. По том уговору Твртко је морао не само признати врховну власт угарску, него је морао именовати за свога наследника у Босни угарског великаша Хермана Циљског. Али нада Твртковa, да ће на тај начин лакше водити борбу против Турака, није се испунила. Он је у борби с

Турцима остао опет усамљен, јер је Жигмунд био заузет хуситским ратом. Твртко је стога био приморан да се опет погађа с Турцима и да им попушта.

Али при свем том што је био у тако тешким приликама, Твртко ипак није хтео локалне и личне интересе подчинити општим интересима.

У великој кризи, у којој се српски народ у то доба налазио, државници српски изгубили су били сваки осећај за опште интересе; они су у то доба стално и без размишљања били готови да њих жртвују личним, локалним и тренутним интересима. Док је у западној Европи владало свуда растројство, у Италији се биле и крвиле државе и вароши међу собом, у католичкој цркви борба између папе и либералних елемената све више узимала маха, дотле су се и код Срба поједине државе и династе крвиле тако да су српске земље у то доба биле стално поприште међусобне борбе. Свако мерило било је изгубљено; Ђурђева држава и Босна ратовале су због Сребрнице, претендент на босански престо Радивој упао је са Турцима у Босну, да протера Твртка, а врхунац политичке незрелости показали су деспот Ђурађ и Сандаљ Храњић, кад су купили од султана Босну, па ударили на Твртка и протерали га из земље (1433 год.).

Све је то наравно ишло на руку Турцима, који су тако стање у српским земљама подржавали. После смрти Сандаљеве и Не-

лишићеве (1435 год.), Турци опет продру у Босну и утврде се поново у Врхбосни.

Од тога времена Турци су стално продирали и освајали у Босни. Када је, после смрти Твртка II (новембра 1443 год.), изабран за краља Стеван Томаш, незаконити син Стевана Остоје, плануо је у Босни опет грађански рат. Под утиском угарских победа над Турцима, у зиму 1443-4 год., а и стога што је властела, која је држала с Турцима, била против њега, Томаш је одмах пристао уз Угарску. Али је његов положај био врло тежак. Одмах кад је изабран за краља устао је на њега један део босанске властеле и Стеван Вукчић, наследник Сандаља Храњића, а радио је против њега и Херман Циљски, који је по уговору требало после смрти краља Твртка II да наследи босански престо. У самој држави владали су богомили, који су у главном увек били против краља и краљевске власти. Ослонити се само на Угарску, специјално на Сибињанина Јанка, који је био такмац Херману Циљском, није било доста. Стога је Томаш тражио јачег ослонца својој власти и својој држави: он се обратио папској курији.

Али је после битке код Варне (10 новембра 1444 год.) Томаш морао мењати своје држање. Богомили су били јаки у земљи, а Стеван Вукчић, као турски вазал, могао му је бити врло опасан. Стога се он, после угарског пораза, приближио Стевану и богомилима; отерао је своју прву жену и узео

ћер Стеванову. Удајући се за краља Томаша, она је, истина, примила католичку веру, али је Томаш, знајући колико су богомили снажни и колико имају присталица у земљи, морао да их трпи и да им попушта. Тако његово држање према богомилима изазвало је против њега ревносне католичке мисионаре, који га оптуже папској курији. Али су на папској курији у тај мах били толико увиђавни, да су прихватили разлоге, које је краљ Томаш навео у своју одбрану, па је папа одобрио његово држање према богомилима, због тешких прилика у којима се Босна у тај мах налазила. То је папска курија учинила тим пре, што је у то доба, кад се Угарска, енергичним заузимањем неуморнога борца против Турака, Сибињанина Јанка, спремала поново на рат, свима било стало до тога, да не отерају босанског краља Турцима у наручје.

Али је Сибињанин Јанко био потучен на Косову (1448 год.), а прилике су за озбиљну акцију против Турака бивале све горе. На Балкану се, због укрштених интереса, водила у то доба међусобна борба баш оних фактора, који су у првом реду били позвани да поведу снажну акцију против заједничког непријатеља. Босна, која је и иначе била растројена верским раздором, ратује у то доба готово непрестано са деспотом Ђурђем због Сребрнице; Ђурађ се бије у Зети са Млецима; херцег Стеван Вукчић, који се већином наслања на Турке, у сталној је готово завади и са краљем То-

машем и са Млецима, а у један мах покушава да изведе економну еманципацију своје државе, долази због тога у сукоб са Дубровником (1451—1454 год.) и води рат, у који су се заплели и деспот Ђурађ и Угарска и Млеци. Угарска је такође ослабљена страначком борбом и раздором, а Сибињанин Јанко, прави господар у држави, у ово је доба у сталној готово завади са деспотом Ђурђем. Млеци, који и у ово доба гледају наравно у првом реду своје интересе, воде борбу о Зету и Албанију и са деспотом Ђурђем и са херцегом Стеваном и са Скендербегом. Западне државе и народи воде отворен рат или потмулу борбу. Због укрштених интереса, антагонизам је узео маха баш међу оним факторима, који су били највише позвани да помогну акцију за ослобођење Балканског Полуострва.

Победа Сибињанина Јанка под Београдом (1456 год.) дигла је за тренутак поуздање хришћана. Краљ Томаш је после те победе отказао Турцима данак и спремао се да зарати на њих. Он се обраћао за помоћ западу, надајући се, да ће му се оданде моћи бар нешто учинити. Папа се истина хтео заузети за Босну и објавио је крсташки рат против Турака, али су државе и народи на западу у то доба били заузети својим пословима и својим бригама. Сви су увиђали потребу да се учини нешто за хришћане на Балкану, али су укрштени интереси спречавали сваку акцију. Тако је Босна

остала усамљена да се бори с Турцима. Увиђајући јасно, да у тој борби не може успети, и Томаш је, после кратког отпора, учинио мир с Турцима, под врло тешким условима (1458 год.).

У то је био умро наследник Ђурђев, деспот Лазар (20 јануара 1458) и у деспотовини је настала огорчена борба између туркофилске странке и странке, која је хтела да се помоћу Угарске енергично води и даље борба с Турцима. За време борбе око тог питања у последњим данима државног живота у деспотовини, Босанци су опет напали на Сребрницу и заузели је.

Тако су унутрашња борба у деспотовини и рат између две српске државе, краљевине и деспотовине, у очи пропасти још јаче ослабили снагу и отпор српскога народа у борби с Турцима.

У Смедереву је напослетку победила странка, која је била за борбу с Турцима. Они који су сада узели државне послове у деспотовини у своје руке, решили су се на корак, који је необичан, јер се јавио у доба потпуног политичког растројства, када је била изгубљена свест о заједничким интересима, када је изгубљено било мерило за морал у политици, када су лични и локални интереси били пречи и од најбитнијих и најважнијих интереса народних и државних. Српски дворови споразумели су се и решили, да обе српске државе, деспотовину и краљевину, споје у једну државу. Тај план је

требало да буде остварен на тај начин, што ће престолонаследник босански Стеван Томашевић, узети за жену Мару, јединицу покојног деспота Лазара и деспотице Јелене; у мираз је Стеван имао добити деспотовину. Тако је после смрти краља Томаша требало да српска краљевина и српска деспотовина буду спојене у једну државу.

Али је цео овај план и рад наишао на јаку опозицију у деспотовини; а када у пролеће 1459 год. турска војска пође на деспотовину, надвлада опет у Смедереву туркофилска странка и преда Турцима град (20 јуна).

Турцима су, после пада деспотовине, биле слободне руке; они су сада у првом реду обратили пажњу на Босну. Видећи опасност, која му прети, краљ Томаш је морао попуштати и испунити све што су Турци тражили. Тако је Томаш одмах идуће (1460) године начинио с Турцима уговор, по коме је турској војсци био допуштен пролаз кроз Босну. У исто доба су Турци били напали на херцега Стевана; он је сада опет имао прилике да се увери, да туркофилска политика, коју је целога свог века водио, често против и личних и државних и народних интереса, није донела, ни њему ни држави његовој, никакве трајне ни сигурне користи. Турци су поступали према њему исто као и према онима, који су радили против њих и војевали с њима. Све једно је било у оно доба какву ће политику водити српске ди-

насте. Ма каква била њихова политика, она је доводила до истих резултата: Турци су освајали и оне државе, чији су државници држали с њима, као и оне, које су војевале против њих.

Када је умро краљ Томаш (1461 год.) и када је на престо сео краљ Стеван Томашевић, били су босанској краљевини дани избројани. У исти мах су онда хтели да нападну Босну и Турци и угарски краљ Матија. Уз то је и у самој држави владао раздор и борба. Краљ Стеван је видео да му је држава на прагу пропасти. Он је од некуд имао наду, да ће га папска курија још моћи спасти, па се обратио папи са молбом за помоћ, истичући, како је Босна у великој опасности и напомињући, како су Турци разним обећањима задобили за себе особито сељаке.

Пред великом опасношћу, коју је јасно видео, краљ Стеван је био вољан да се мири са свима, са којима је био у завади, у првом реду са херцегом Стеваном. И херцег је у овај мах био решен да мења политику, коју је до сада водио, јер су га Турци потискивали са свих страна. Тако су се краљ Стеван и херцег измирили и сложили на заједничку акцију против Турака.

Рат са Турцима постао је међутим неизбежан. Босански емигранти, у првом реду богомилска властела, радили су на турском двору да Турци зарате на Босну, јер су се надали, да ће, у случају турске победе, доћи до својих имања, која су им била одузета.

У таквим приликама краљ Стеван је мислио да новац, што га даје Турцима, може кориснije употребити на одбрану своје државе, кад већ до рата мора доћи, па је отказао данак, што га је плаћао Турској. Судбина босанске краљевине била је тиме решена.

У пролеће 1463 год. кренула је велика турска војска на Босну. Краљ Стеван био је остављен сам себи. Готово без отпора заузимали су Турци редом градове један за другим. Краљ Стеван буде ухваћен. По његовој изнуђеној наредби предаду се Турцима у јуну и остали градови, а Стеван буде после тога погубљен. Тако је пала Босна.

Крајем исте године удари на Босну угарски краљ Матија, освоји Доње Краје и Усору, па у освојеним земљама оснује две бановине: јајачку и сребрничку, које су се одржале преко педесет година (до 1520 и 1528).

У исто доба ударили су Турци и на Херцеговину, да покоре и земљу свог некадањег штићеника. Али се Херцеговина храбро бранила, тако да је овај поход остао без успеха. После две године (1465) Турци су поново ударили на херцега. Они су истина и овога пута били одбијени, али је херцег Стеван на самрти († 22 маја 1466 године) јасно видео, да је његова политика, и ако је вођена у противном правцу, донела исте резултате као и политика државника у деспотовини и у краљевини; он је морао бити уверен да и његова држава неће дуго пре-

живети ове две српске државе, против којих је он често радио, помажући Турке, из уверења да тиме чини добро својој држави и својој династији. После његове смрти завладали су његовом државом његови синови, али су 1482 год. Турци освојили и Херцеговину.

V Босна под Турцима до реформа.

Пропашћу независне државе босанске, (1463 год.) настају у Босни и Херцеговини нове прилике. Турско освајање изазвало је, истина, у Босни и Херцеговини сразмерно мање промена, него у осталим српским земљама, али су ипак и тамо у главном настале сасвим друге прилике и други живот, када су Турци завладали земљама босанске краљевине. Прилике у Босни и Херцеговини после турског освајања разликују се од прилика, које су настале у осталим српским земљама особито тиме, што је српски народ у тим покрајинама у доста великом броју, почео прелазити на ислам. Обично се узима, да је Мухамедову веру примила босанска, махом богомилска, властела, да би сачувала своје повластице. Али изгледа да је примање Мухамедове вере захватило и шире слојеве, особито почетком XVI века.

Примањем ислама босанска властела сачувала је своје старе повластице. Тако је у Босни и Херцеговини створен засебан привилегисан сталеж Срба Мухамедове вере, који се као такав одржао за цело време турске власти у Босни и Херцеговини. Срби

су Мухамедове вере, стога што су прешли на ислам, добили велика права. Осим тога они су одмах од почетка турске власти давали турској држави доста велики број одличне војске. Стога су се повластице њихове проширили саме собом и на целу област, тако да је Босна и Херцеговина све више постајала држава у држави. Тежња за автономним повластицама добила је у Босни и Херцеговини маха, особито од XVII века, када је Турска почела опадати.

На супрот повлашћеном сталежу Срба Мухамедове вере, делили су православни и католички Срби у Босни и Херцеговини судбину српскога народа у свима осталим областима. Они су били потиштена раја, готово без икаквих права, и положај је њихов од почетка XVI века бивао све тежи. Услед тешког и несносног живота почео се већ од краја XV века народ из Босне и Херцеговине селити у покрајине, у којима су владали Млеци или Аустрија или чак и у крајеве којима су владали Турци, а где је било мање зулума и мање гоњења.

Од средине XVI века, све се више у старим српским записима истичу тешка и рђава времена и патње, што их српски народ подноси. Незадовољство са турском влашћу хватало је од тога времена све више корена у српском народу.

У то доба, када је незадовољство било обухватило све слојеве, успомена на старе слободне државе почела је да бива све ми-

лија и све светија. Баш онда, када је идеја о слободи, која је још од почетка турске власти била жива, а по гдекоји пут и врло снажна, почела да продире готово у цео народ, баш у то доба једна српска институција склопила је са турском влашћу компромис, који је био врло повољан по српски народ и који је имао великих и добрих последица у будућности. Српска црква признала је у то доба турску власт и склопила је погодбу с њом: год. 1557 обновљена је пећска патријаршија. Највише заслуга за обновљење пећске патријаршије има велики везир Мехмед Соколовић, пореклом Србин босанац. За првог патријарха обновљене српске патријаршије именован је његов брат, калуђер Макарије.

Организација обновљене српске патријаршије обухватила је, са незнатним изузетком, све српске земље. То је, све до најновијег доба, једина организација код Срба, која је обухватила целокупан народ.

Српско је свештенство већ и пре тога сасвим добро схватило, да би у оно доба ропства и потиштености самостална црквена организација, која је укинута после пропасти деспотовине, била врло моћно оружје у борби за одржање народа. Оно је већ раније покушавало да обнови самосталну српску цркву, која је после укидања, по свој прилици била подчињена охридској архиепископији. Ти покушаји нису имали успеха, али они показују, да је у српском народу било људи,

Пећска патријаршија 1557 год.

Пећска патријаршија 1557 год.

који су и у оним приликама схватили значај слободне цркве.

Важно је било, да је тај значај врло добро схватио и патријарх Макарије и људи који су с њиме радили.

Прва је брига и први посао Макаријев био да организује ново основану независну цркву. Тај је посао повољно свршен. Нова патријаршија добила је у своју област готово све српске земље, које су биле под Турцима. Скоро цео српски народ дошао је тада под власт пећске патријаршије, и то не само у духовним стварима. Пећски патријарх, било сам, било преко својих извршних органа вршио је и судску власт у целој својој области. На тај начин је пећска патријаршија имала врло велики утицај готово у свима земљама, у којима су Срби у то доба становали, од Будима до ниже Скопља.

Сада су, после много векова, Срби у Босни и у старој Рашкој и Срби у Подравини, у Подунављу, у Посавини и Потисју, Срби на Моришу и на Вардару, на Тимоку, Морави и Дрини и у приморју опет осетили да су спојени, али не само у државној заједници, која их је све подједнако тиштала, него и у заједници, која је била њихова рођена, у једној организацији, која је радила и бринула се за њих и пружала им духовне хране, наде и утехе. А то је Србима било потребно, јер су прилике бивале све теже.

У последњој четврти XVI века почиње у српским земљама и међу Арнаутима врење

и комешање, које у последњој десетини тога века достиже врхунац у локалним устанцима, који су били захватили готово све српске земље.

Тада почиње све јаче радити Аустрија преко нарочитих агената да изазове устанак у Турској. Рад тих агената био је олакшан тиме, што су, због тешког живота, што га је народ у то доба проводио, због великих намета, који су бивали све тежи, и због све веће несигурности, која је све више овлађивала, сви народи у Турској били спремни и расположени за устанак. То расположење још су више утврђивали и ширили гласови и приче о пророштвима, која су крајем XVI века кружила по целој Европи, по којима је Турска имала ускоро пропасти.

На граници турско - хрватској било је, од кад су Турци освојили Босну, увек борбе, јер се и с једне и с друге стране граница врло често прелазила. Како је почетком последње десетине XVI века велики везир Синан - паша хтео свакако да изазове рат са Аустријом, нареди он босанском везиру, да нападне на Хрватску, а кад босанска војска буде код Сиска потучена (22 јуна 1593 год.), објави Турска Аустрији рат.

Кад је рат почео, развила је особито папска курија врло жив рад у корист Аустрије. Папска курија је већ пре сисачке битке почела била јаку акцију за образовање савеза против Турака, у који би ушли и Ердељ, Влашка, Молдавска, Пољска и Русија. Она

је радила врло живо и на томе, да нагна хришћане у Турској на устанак, па да они борбом против Турака олакшају и помогну акцију западне Европе.

И Срби су заиста крајем XVI века у више махова устајали на оружје. Тако су Срби у Банату 1594 год. дигли устанак, а 1597 побунила се Херцеговина. Вођ тога устанка, војвода Грдан, радио је у договору са пећским патријархом Јованом, а био је у вези и са западним државама и агитаторима.

Али су сви ти локални устанци пропали, јер нису били никако помогнути од оних, који су их изазивали.

Почетком XVII века било је већ јасно, да је мисао о ослобођењу Срба туђом помоћу сасвим пропала. Још дуго година после тога подржавана је, истина, мисао о акцији на Балкану, особито у српском народу, разним агитаторима, који су крстарили по српским земљама. Али су сада западни народи били ангажовани другом борбом, а Срби су, и ако је још понекад и са по гдекоје стране тражена помоћ са запада, дошли били до уверења, да акција последњих година није успела и да се од рада у томе правцу не може очекивати никакав успех.

Тако су онда и патријарх Јован и војвода Грдан прекинули готово све везе са западом. За оно, што је после тога рађено на западу, једва су ишта знали српски главари. Тек им је, као резултат рада разних авантуриста, који су, у тежњи да измаме од за-

падњака што више новаца, представљали прилике на Балкану што повољније за акцију и служили се лажима и фалзификатима, стизало по гдекоје писмо, које их је позивало на устанак и које им је много обећавало. Али представници српскога народа нису више реагирали на та писма и позиве; разочарани, они су дошли до уверења, да је Турска још увек довољно јака да савлада сваки њихов покрет, а да се озбиљној помоћи са запада не могу надати.

Наследник патријарха Јована, који је по свој прилици био уморен од Турака (1614 год.), патријарх Пајсије, променио је сасвим политику свога претходника. Уверен, да је акција за ослобођење српскога народа сасвим пропала и да је она донела само велике штете српскоме народу, Пајсије се вратио политици новога оснивача пећске патријаршије, патријарха Макарија. Прекинувши сваки рад на покрету и одбијајући сваку везу и преговарање са западом, патријарх Пајсије је радио на томе, да својим лојалним држањем према Турцима задобије њихово поверење и да помогне колико год може народу, који је због незрелих предузећа последњих деценија много страдао. Тако је и народ у Босни и Херцеговини од тога времена био у главном миран. Али се у то доба у тим покрајинама јавио покрет на другој страни и у другом правцу.

Услед готово сталног четовања на границама и услед великих ратова крајем XVI

века, а највише услед расељавања, разредило се почетком XVII века становништво у Босни и Херцеговини. Турска власт је у то доба, особито у појединим моментима, већ била слаба да стане на пут безвлашћу, које је у Босни и Херцеговини све више отимало маха. Од појединих насилних турских чиновника патили су не само хришћани у Босни и Херцеговини, него и мусломани. Стога се од првих година XVII века јављају покрети мусломана у Босни. Ти покрети упућени су против појединих насилника, али је права тежња њихова утврђивање и проширење автономних повластица.

Када су од треће десетине XVII века настали у Турској немири, династички ратови и јаничарске буне, ојачала је још више тежња босанских мусломана за што ширим автономним повластицама. Упућени да се сами бране од нападаја Млетачке Републике, која је за време својих ратова против Турске у XVII веку често предузимала акцију и у Босни и Херцеговини, босански су мусломани све јаче истицали своју тежњу за слободом и самоуправом.

Крајем XVII века, за време великих ратова против Турске, Аустрија је стално покушавала акцију и у Босни, али без већег и трајног успеха. Када су Турци у претпоследњој десетини XVII века били сузбијени до Саве и Дунава, покушавала је аустријска војска да продре и у Босну. Тако су Аустријанци у јесен 1688 год. освојили Зворник

и још нека места у Босни, али су при нападају на Бања-Луку били одбијени са великим губитцима. Идуће године међутим, када је аустријска војска продрла до Ниша и на Косово и када су Црногорци били продрли у Херцеговину, покушавали су Аустријанци, да упадну у Крајину, али без успеха. Год. 1690 донела је Босни много невоље. Глад и куга проредили су становништво, а Аустријанци су опет продрли у Босну и разбили турску војску код Тузле. Међутим повлачење аустриске војске ка Сави и Дунаву, ослободило је Босну за тај мах од непријатеља. Идућих година Аустријанци су успели да заузму све до горње Уне (1693 г.), а Млечићи су опет покушавали (1695 год.) да продру у Босну и Херцеговину, али су били потиснути.

Већи, и ако сасвим привремен, успех, постигао је Јевђеније Савојски у јесен 1697 г., када је, у току од двадесет дана, освојио Добој, Маглај, Жепче и Врандук и продро је до Сарајева. Али се он одмах вратио и цела та експедиција остала је без икаквих последица.

Год. 1717 за време аустриско - турског рата, напали су Аустријанци опет са две војске на Босну. Једна је војска освојила Добој и допрла до Зворника, а друга је ударила на Нови; али су обе војске биле разбијене. Како је аустриска војска на главном бојишту остала била победилац, добије Аустрија у пожаревачком миру и неке крајеве у северној Босни. Окупација Аустриска у тим крајевима трајала је међутим кратко време.

Када је 1737 год. опет дошло до рата између Аустрије и Турске продрли су истина Аустријанци, са две војске у Босну, у јулу месецу, али су Босанци једну војску сузбили са великим губицима, а другу су код Бања-Луке до ноге потукли. У београдском миру (1739 год.) вратила је онда Аустрија Турској оне крајеве у Босни, које је добила пожаревачким миром.

Од средине XVIII века настаје у Босни готово стална борба између мусломана, који теже да своје повластице одрже и прошире, и царских намесника, који раде на томе, да права Срба Мухамедове вере што више скуче и да униште автономна права Босне и Херцеговине. У тој борби царски намесници већином подлежу утицају босанских великаша. С друге стране јавља се у то доба необично јак антагонизам између Срба староседелаца и дошљака Турака. У исти мах избија на површину и све јача тежња Херцеговине, да се оцепи од Босне и да постане потпуно независна и самоуправна. Тим борбама и борбама против Црне Горе испуњена је цела друга половина XVIII века. Моћ босанскога племства, која је стално расла са опадањем турске моћи, достигла је у то доба врхунац. Али је услед борбе између државних власти и босанскога племства анархија све више отимала маха.

Такве су биле прилике у Босни, када су турски цареви Селим III и Мухамед II почели заводити реформе.

VI Борба мусломана против реформа.

Када је султан Селим III, после последњег аустриско-турског рата (1788—1791 год.), почео изводити реформе у држави, особито у војсци, устала је Босна и Херцеговина листом против тих реформа, што су се увођењем реформа рушиле освећене верске традиције. Али је борба босанских великаша против реформа била само изговор и спољни узрок свих покрета у Босни и Херцеговини у првој половини XIX века. Прави узрок лежао је много дубље: босански и херцеговачки великаши хтели су да одрже автономна права своје земље, а своје племићске повластице што више да прошире и утврде.

Те њихове тежње избиле су на површину још у XVII веку, дакле пре него што се у Турској и помишљало на реформе. Турска је средишна власт одмах од почетка тих покрета, а особито у XVIII веку, радила на томе, да те тежње сузбије и да босанске и херцеговачке повластице сузи. Када је Селим III почео уводити реформе, из Цариграда се наравно још интензивније почело радити у томе правцу. Реформе, које је требало извршити, већ су саме собом захтевале

јачање централне власти и сузбијање посебних интереса и повластица појединих провинција. Стога је рад турских реформатора наишао наравно на јак отпор и у Босни и Херцеговини.

Босански и херцеговачки великаши истакли су се, одмах од почетка завођења реформа, као конзервативан елеменат и одбијали су стално врло енергично сваку новину, особито завођење низамске војске. Али је борба босанскога и херцеговачкога племства за своје повластице и автономна права од почетка била ослабљена раздорима и суревњивошћу појединих вођа.

За време првога српског устанка, у Босни је сразмерно био мир. Босанци су више пута, или по наредби из Цариграда или по својој вољи, узимали учешћа у борби против српских устаника, али су већином рђаво пролазили (особито на Мишару, 1 августа 1806 год.).

У то доба почела је и јака акција Али-аге Дадића, да оцепи Херцеговину од Босне. За време борбе против Кара-Ђорђа Турска је била немоћна да ту акцију спречи. Али када је Србија 1813 год. савладана, прегли су Турци да сломе отпор херцеговачких мусломана. Раздор међу великашима олакшао је и овом приликом акцију непријатељску. Турска војска је 21 априла 1814 год. заузела Мостар и тиме сломила отпор Херцеговине.

Идућих неколико година готово стално су трајали грађански ратови и нереди у Босни. Тек 1820 год. прегао је издржљиви

султан Мухамед II (1808—1839 год.) да скучи власт босанских великаша и да уништи административно-политичку самосталност Босне и Херцеговине. У пролеће те године именован је за везира у Босни и Херцеговини Целаледин-паша, човек гвоздене руке и необичног образовања. За њега се у Цариграду с правом мислило да ће моћи сломити отпор босанског и херцеговачког племста. И заиста је Целаледин-паша, чим је, марта месеца 1820 године, стигао у Травник, почео заводити мир и ред у Босни и Херцеговини. Исте године, у септембру, Целаледин је ударио на Црну Гору, али је био одбијен. Отпор босанских великаша сломио је Целаледин у току од десет месеца сасвим. Требало је још покорити и Херцеговину. Стога Целаледин у почетку 1821 год. крене на Херцеговину, освоји Мостар и тако сломије и отпор херцеговачких великаша. Али се сада мусломани у целој Босни и Херцеговини дигоше против њега; молбе и жалбе њихове у Цариграду имале су успеха: још исте године Целаледин-паша буде скинут са везирства.

Чим је Целаледин-паша отишао, Босанци и Херцеговци дигли су се опет против реформама. Покушаји турских власти да их приморају на реформе и на покорност, остајали су без успеха. У Цариграду се напослетку увидело, да у Босну треба опет послати човека чврсте руке, који ће имати и воље и снаге да сломије отпор босанског и херцеговачког племства. Стога је послат

у Босну за везира Мустафа-паша (1825 год.). Он је одмах почео врло енергично радити против бунтовних босанских великаша. Како је међутим султан Мухамед II у јуну 1826 год. уништио у Цариграду јаничаре, састану се босански великаши и 21 септембра пошаљу у Цариград молбу, да се у Босни јаничари не укидају. Кад је крајем године стигао из Цариграда одговор, да се њихова молба не може испунити, плане устанак у целој Босни и Херцеговини. Везир Мустафа-паша морао је напустити Босну, а почетком 1826 год. буде за везира у Босни именован Абдурахман-паша.

Абдурахман-паша био је достојни наследник Ђелалединов. Употребивши раздор босанских великаша, он је, сразмерно за кратко време, савладао отпор у Босни и Херцеговини. После тога он је почео систематски радити на томе, да мусломанске прваке и материјално упропасти. Али у то поче руско-турски рат (1828 год.) и из Цариграда буде наређено да се босанска војска скупља да пође у рат против Руса. Када се војска почела скупљати, дигну се босански великаши на везира (у јуну 1828 год.). Везир мораде ићи из Босне, а после тога буде скинут са свога звања.

Нови везир, Намик Али паша, покушао је да мирним путем изведе у Босни реформе. Али у томе није успео. Попуштајући сувише великашима, изгубио је сваки авторитет; сви су га као слаботињу презирали. Врење

је међутим у земљи, особито од кад су укинути јаничари, стално трајало. Кад је Мухамед II после руско - турског рата покушао опет да изврши у Босни реформе, састану се босански главари у Травнику и реше, да се завођењу рефорама силом одупру и да понуде савез Мустафа паши Скадарском (Шкодра - паши), који је такође био противник рефорама и вођа конзервативних елемената у Турској. Том приликом буде за вођу целога покрета изабран Хусеин капетан Градашчевић. Шкодра - паша прими понуђени савез и дигне се на султана. У исто доба окупили су и Босанци војску и пошли на југ у помоћ Шкодра - паши. У јулу 1831 год. они су већ били сишли на Косово, потукли до ноге великог везира и продрли у Метохију. У то доба је међутим Шкодра - паша већ био код Прилепа сузбијен од турске војске и притешњен у Скадру. Велики везир почне преговарати са Босанцима и прими све њихове захтеве. Стога се Босанци врате натраг, а велики везир онда удари на Шкодра-пашу и савлада га сасвим.

У Босни је међутим Хусеин - Капетан узео везирску власт у своје руке. Али су завист и раздор створили расцеп међу Босанцима и ослабили сасвим народну снагу. Када се чуло да је велики везир, пошто је савладао Шкодра - пашу, пошао на Босну, изађе против њега само један део Босанаца. Та босанска војска буде потучена код Бањске (1832 год.). Хусеин се после тога одупре

Турцима још код Сарајева, али и њега савлада турска војска, особито помоћу Али - аге из Стоца, који је са мусломанима и православним похитао у помоћ великом везиру против Хусеина. Хусеин после пораза побегне у Аустрију, а Босна и Крајина буду после тога савладане. У земљи завлада реакција; наследни чинови буду укинути, а сви виђенији људи или побијени или прогнани.

Кад идуће године дође у Босну за везира Давуд-паша, он поче попуштати великашима, те у земљи опет поче хватати корена анархија. Због несређених прилика и готово сталних ратова, завладала је у земљи несигурност, безвлашће је узело маха, а највише је због свега тога патила раја. Зулуми су напослетку изазвали отпор. Поп Јовица из Дервента устао је на оружје против турске власти. Али је тај први озбиљнији устанак хришћана у Босни убрзо савладан и у крви угушен (1833 год.).

Међутим отпор босанских великаша, и после Хусеинова пораза, још није био сломијен. Ускоро су опет устали мусломани у целој Босни и Крајини на оружје за своја автономна права, а против реформама. Мемед паша (1835—1840 год.) је истина потукао устанике код Врандука и Бјељине, али је борба настављена и 1836 год. Сада се у борби за автономна права и против реформама почиње све више истицати Крајина. Мемед паши је истина пошло за руком да покори Крајину, али кад у октобру 1839 год. нови

султан Абдул Мецид изда Тамзимат, којим је била обезбеђена свима поданицима Турске лична и имовна сигурност и једнакост пред законом, плане у Босни опет буна. Идуће године (1840) савладана је како—тако Босна, али се Крајина још увек упорно држала и сузбијала је идућих година, неколико пута, нападаје турске војске.

Због анархије и грађанских ратова стање се у Босни у то доба много погоршало. Положај раје постајао је све тежи и несноснији. И после савладаног устанка попа Јовице осећало се међу Хришћанима стално комешање. Комешање међу хришћанским становништвом у Босни и Херцеговини, изазвало је напослетку интервенцију страних сила, које су се бојале устанка. Тако је 1843 год. султан издао Ферман, по коме је ограничено право употребе кметова за рад на беговским имањима. Али те наредбе није нико слушао.

Стога је незадовољство и врење међу хришћанским становништвом, које је због сталних ратова и анархије највише патило, узимало све више маха. На интервенцију страних сила издан је 1848 год. нов Ферман, којим су сасвим укинути беглуци, а обавезе према беговима претворене су у порез. Али је положај раје постао услед тога још тежи, јер је тиме порез знатно повећан.

Како је Босна и Херцеговина за последњих двадесет и пет година била готово стално у устанку и стално одбијала увођење реформама, решено је напослетку 1850 год. у

Цариграду, да се отпор Босанаца пошто-пото савлада и да се реформе што пре проведу. У Цариграду се мислило да је једини човек, који може тај задатак извршити, потурчењак Омер - паша. Када је међутим Омер - паша, почетком августа, стигао у Босну, прочитао Ферман о свом именовању и о својим задацима и нагласио да се реформе свакако морају спровести, дигне се цела Босна и Крајина на оружје.

Омер - паша удари прво на Крајину и савлада отпор Крајишника. У то се устаници почну окупљати око Врандука, а у исти мах плане и цела Херцеговина. Устаници буду истина потучени код Врандука, а Скендербег разбије Херцеговце и уђе у Мостар. Али се почетком 1851 год. Крајишници опет дигну и узму Јајце. Омер-паша их разбије и освоји јајачки град, па их онда поново разбије и 27 априла узме Бихаћ.

Падом Бихаћа била је буна завршена. Отпор Босанаца и Херцеговаца против реформама и борба њихова за автономију била је дефинитивно савладана. Од тога времена босански и херцеговачки мусломански великаши играју незнатну улогу у историји Босне и Херцеговине. Само су још једном, за време окупације, они показали знаке живота. За слободу Босне и Херцеговине и за своју слободу, почињу сада да се боре православни Срби.

VII Српски устанци.

Кад је Омер-паша савладао мусломане у Босни и Херцеговини, окренуо се против хришћана. Почетком 1852 год. наредио је он да се покупи оружје од православних и католичких Срба. Та наредба изазвала је отпор: Лука Вукаловић дигао је у пролеће 1853 год. устанак, који је, настављен у четовању, са малим прекидима, трајао више од пет година.

У исти мах, када се Омер-паша узалуд трудио да савлада устанак Луке Вукаловића, ударио је он, по наредби из Цариграда, и на Црну Гору. Црногорци су славно одбили нападај Омер-пашин, али су ускоро на интервенцију Русије и Аустрије прекинута непријатељства.

Немогући уништити чете у Херцеговини, а под притиском великих сила, које су радиле на томе, да се ма на који начин побољша стање Срба у Босни и Херцеговини, Порта је хтела да законодавним путем олакша положај хришћана. Год. 1854 издат је Ферман, којим је раја пред судовима изједначена са мусломанима, и у фебруару 1856 год. потврђене су законодавне одредбе из Танзимата,

које су ишле у корист хришћана. У септембру 1859 године издан је аграрни закон, који је такође требало да олакша положај хришћана у Босни и Херцеговини.

Али се ти закони нису вршили. Положај раје бивао је све тежи, а живот све несноснији. Четници Луке Вукаловића састали су се у септембру 1857 год. и решили да енергично наставе борбу. Убрзо је цела Херцеговина устала на оружје. Уз православне Србе пристали су овога пута и врло храбро се борили и многи Срби католичке вере. Кнез Данило је радио да измири устанике, али кад у пролеће 1858 год. Турци ударе на Херцеговину, Црногорци им пођу у помоћ и на Грахову, на Спасов-дан, удружени Црногорци и Херцеговци потуку до ноге Турке. После те победе Црна Гора добије Грахово, а херцеговачким племенима буде призната стара самоуправа.

Како међутим турска влада није држала своје обећање у погледу самоуправних слобода, Лука Вукаловић у фебруару 1861 год. са православним и католичким Србима поново устане на оружје. Херцеговци разбију у више битака Турке тако, да је Турска у лето 1861 год. почела преговарати са устаницима. Кад су се преговори разбили, Турци, у пролеће 1862 год., ударе на Црну Гору и Херцеговину али буду одбијени. Стога Турци у лето 1862 год. склопе мир са Црном Гором. Са Луком Вукаловићем склопљено је тада било примирје, а кад су Турци пристали на услове

Вукаловићеве, да се херцеговачким племенима врати стара самоуправа, склопили су и Херцеговци у Мостару с Турцима мир (септембра 1863 год.). Лука Вукаловић је наскоро после тога оставио Херцеговину, јер су му Турци о глави радили, а бојао се да га његови људи не издаду, и отишао је у Русију, где је умро (6 јула 1873 год.).

После херцеговачко-турског уговора у Мостару, владао је у Босни и Херцеговини скоро дванаест година мир. Али се стање Срба хришћана није поправило. Живот њихов бивао је из дана у дан све тежи. Народ је био у сталном врењу, а дубоко незадовољство захватило је целу земљу. У то доба пада и рад кнеза Михаила у Босни и Херцеговини. Кнез Михаило је похватао био јаке везе и са мусломанима и са православнима и са католицима у Босни и Херцеговини и радио је стално и смишљено на ослобођењу Босне и Херцеговине. Али су смрћу његовом (29 маја 1868 год.) прекинуте везе између Србије и босанских првака. Босанци и Херцеговци остављени су били после тога готово сасвим сами себи, док их зулуми турски, рђави судови и аграрно питање нису нагнали, да се опет дигну на оружје.

У јулу 1875 год. плануо је у Невесињу устанак, а првих дана августа дигла се на оружје и Босна. Устаници су издали проглас на народ, у коме су детаљно изнели своје захтеве. Турска влада је видела, да неће моћи лако и брзо савладати устанике, те је

била вољна да попушта. Устаници су тражили, да се у Босни и Херцеговини спроведу реформе у договору са народним главарима, а под контролом једне европске комисије. Турска влада, наравно, није пристала на те захтеве. Турски покушај да савлада устанак, остао је без успеха особито стога, што су и Србија и Црна Гора и Аустрија на разне начине помагали устанике. У исто је време и Русија радила за њих дипломатским путем, тражећи у Цариграду автономију за Босну и Херцеговину.

Потиснута после пораза на Кенигрецу (1866 год.) из Немачке, Аустро-Угарска је у то доба већ енергично спремала своје продирање на Балканско Полуострво. Аустриски министар иностраних дела, гроф Андраши, гледао је да свакако осујети измирење устаника са Портом. У децембру 1875 год. он је израдио једну ноту, у којој је тражио, да концесије, које Порта учини устаницима, дођу под контролу великих сила. Порта је наравно одбила Андрашијеву ноту.

Борба између устаника и турске војске настављена је међутим и даље и вођена је већином несрећно по Турке. У тежњи да се поврати мир на Балкану израдиле су велике силе у мају 1876 год. у Берлину меморандум, у коме су тражиле, да се у Босни и Херцеговини одмах заведу реформе, да Порта уговори примирје са устаницима, да се хришћанима дозволи ношење оружја и да велике силе контролишу да ли ће Порта испунити ове услове.

Међутим су настали догађаји, који су онемогућили извршење овога меморандума. Од почетка устанка у Босни и Херцеговини српско јавно мњење, особито у Србији и Црној Гори, захтевало је, да српске државе помогну устаницима и да огласе Турској рат. Притиску јавног мњења морали су напослетку српски државници попустити: Србија и Црна Гора огласиле су крајем јуна 1876 год. Турској рат.

Црногорци су срећно војевали, а српска војска, која је имала да издржи главни напад Турака, буде, после неколико месеца тешке и упорне борбе, потучена. У фебруару 1877 год. састала се у Цариграду конференција великих сила, да решава о балканским питањима. У програму великих сила била је и автономија Босне и Херцеговине. Али због отпора турске владе, та конференција није могла ништа постићи. Стога је у априлу исте године Русија огласила Турској рат, а после пада Плевне ушла је и Србија поново у борбу (30 новембра 1877). У фебруару 1878 закључила је Русија са Турском мир у Сан-Стефану, у коме је била створена Велика Бугарска. По 14 члану сан-стефанског мира била је одређена за Босну и Херцеговину автономија.

Али остале велике силе нису хтеле признати сан-стефански мир, јер су се бојале сувише великог утицаја Русије на Балканском Полуострву. Осим тога Русија је, пре рата, начинила била са Аустријом тајни уговор,

у коме је неутралност купила пристанком на аустриску окупацију Босне и Херцеговине.

Почетком јула 1878 год. отворен је у Берлину конгрес великих сила, који је имао да решава балканске ствари. У деветој седници конгреса водила се дебата о Босни и Херцеговини. У 25 члану Берлинског Уговора одређено је, да Аустро-Угарска монархија привремено окупира Босну и Херцеговину, да би тамо завела мир и ред.

Глас о мандату за окупацију пренеразио је цео српски народ. Цео народ био је утучен и разочаран, што су ове две најбоље српске покрајине, због којих је Србија водила два рата, предате на милост и немилост држави, од које се Срби с правом нису никаквом добру надали. Али је вест о окупацији још више пренеразила и узрујала мусломане. На глас о окупацији дигли су се мусломани у Босни и Херцеговини под вођством Хаџи-Лоје, наоружали су православне и католичке Србе и издали су проглас на народ, у коме су истакли да неће дозволити туђину да њихову отаџбину заузме.

Међутим су се Аустријанци спремали да пређу границу и да заузму Босну и Херцеговину. Тринаестога јула упутио је аустриски цар прокламацију на народ у Босни и Херцеговини, у којој је народу, бираним речима, много обећавао, а после неколико дана, прешла је аустриска војска босанску и херцеговачку границу. Али су Аустријанци и у Босни и Херцеговини наишли на необично

јак отпор, коме се нису надали. После великих напора и неколико срамних пораза, Аустријанци су 7 августа са великим жртвама освојили Сарајево. Сутра дан су многи мусломански прваци осуђени на смрт и побијени, а у исти мах је врховни командант аустриске војске, генерал Филиповић, упутио народу нову прокламацију, пуну претња и пуну обећања.

Али падом Сарајева мусломански отпор још није био савладан. За леђима аустриске војске почеле су ницати четe, које су више пута врло успешно оперисале против далеко надмоћније непријатељске силе. Када је аустриска влада видела, да са једним корпусом и једном дивизијом, колико је у први мах била кренула, не може извршити окупацију Босне и Херцеговине, мобилисала је она још четири корпуса. Крајем августа кренула се та велика аустриска војска на Хаџи-Лоју. Толикој сили мусломански устаници нису се могли одупрети. Али су они ипак још читава два месеца давали отпор непријатељској војсци, и Аустрија је тек крајем октобра савладала сасвим устанике и извршила окупацију Босне и Херцеговине.

VIII Окупација и анексија.

Аустриска окупација изазвала је велике промене у Босни и Херцеговини у сваком погледу. После хаотичнога стања, у коме су се ове две провинције више од пола века налазиле, и после безвлашћа и несигурности, која је последњих деценија стално владала, дошла је Босна и Херцеговина под управу једне модерне државе. Сада је требало модерно уредити ове провинције, које су, у доба када их је аустриска војска окупирала, живеле још сасвим средњевековним животом у сваком погледу.

Аустрију су у Босни и Херцеговини чекали многи и тешки задаци. Пре свега је требало у овим земљама, где је деценијама владао неред, завести мир и ред, повратити углед власти и осигурати личну и имовну сигурност; требало је решити аграрно питање и завести модерну администрацију и правосуђе. Од свих тих задатака Аустрија је решила само неке: завела је мир и ред, обезбедила личност и имовину од отимања и пљачкања и завела добро криминално правосуђе. Остала питања Аустрија није решила, многа од њих није ни покушавала

да реши. Али је Аустрија створила нека нова питања, којих под Турцима није било. У целини Аустрија није решила тежак проблем, који је чекао, да од провинција, у којима је владало безвлашће, које су оријенталски биле управљане, у којима је владао неред и несигурност, створи културне провинције са модерним уређењем.

Пошто није могла да реши тај велики и тешки проблем, Аустрија се морала задовољити половним и привидним мерама. Те половне и привидне мере и кризе, које су неминовно морале наступити услед покушаја да се Босна и Херцеговина модернизирају, учинили су да је дубоко незадовољство завладало готово целокупним становништвом окупираних провинција. Цео систем аустриске управе био је стога управљен на то, да се то незадовољство уништи, а појачавао га је тиме још више.

Тако је Аустрија, већ кратко време после окупације, начинила незадовољним готово све сталеже и готово све вере у Босни и Херцеговини.

После уласка аустриске војске у Босну и Херцеговину, аустриске власти су се прво биле окренуле против мусломана, стога што су се мусломани били насилно одупрли аустриској окупацији. Али су се аустриски државници убрзо уверили да је бојазан од мусломанског покрета неоснована. Мусломани су истина тежили Турској и одржавали су везе са државом, где је њихово верско сре-

диште, али они у главном нису показали јак отпор према окупаторској политици. Тако је Аустрија доста брзо успела да растроји тај елеменат, кога се у почетку највише бојала. Услед тога, што су се код имућнијега мусломанског елемента стале развијати потребе и што је постепено почео продирати модеран луксуз, били су бегови приморани да се задужују. Аустриска влада је помагала то задуживање лаким зајмовима преко страних банака. Тако је почело велико материјално пропадање спахиске аристократије у једној модерној држави.

Католици су аустриском окупацијом много добили. Они су до аустриске окупације били бројно доста слаби и, у колико нису држали са православним Србима, елеменат, који сам собом није ништа значио. Аустрија их је одмах после окупације почела помагати на све начине и у свима правцима. Државна власт, удружена са римском пропагандом, која је у Босни и Херцеговини нашла необично згодно земљиште за рад, помагали су и помажу католике на сваки начин: дижу им школе и цркве, помажу их материјално, насељавају их у земљи и т. д.

Нагоре су услед окупације прошли православни Срби. Њих је аустриска влада одмах од почетка почела врло енергично потискивати и гонити. Аустрија се бојала да ће Срби у Босни и Херцеговини, везани и језиком и крвљу и традицијама за Србе у слободним српским државама, тежити и радити да се споје

са Србијом и Црном Гором. У томе страху Аустрија је стално тражила и налазила велеиздајничку акцију у Босни и Херцеговини и гонила је православне Србе као елеменат који тежи за превратом.

Како је главна организација српскога народа у Босни и Херцеговини била у цркви, тежила је аустриска влада да православну цркву стави под своју власт и своју контролу. По конвенцији са цариградском патријаршијом (16 марта 1880 год.) дато је аустриском цару право да поставља митрополите у Босни и Херцеговини. За првог митрополита постављен је истина по жељи народној архимандрит Сава Косановић (29 марта 1881 год.), али када је митрополит Косановић отворено устао против римске пропаганде у Босни и Херцеговини, положај је његов код владе био пољуљан. Услед покрета међу Србима, који се јавио при првом регрутовању војника у Босни и Херцеговини и услед енергичне одбране православља и православног живља, положај митрополита Косановића постао је још тежи. Стога је он 14 јуна 1885 год. поднео своју оставку цариградској патријаршији. Оставку му је уважила државна власт 10 новембра исте године и поставила за митрополита (23 децембра) архимандрита Николајевића. Митрополит Николајевић још се могао држати у борби против државне власти, која је ишла за тим да православну цркву и свештенство растроји, сломије и натера да ради у правцу

њених тежњи и онда када су те тежње у опреци са народним интересима.

После смрти митрополита Николајевића (8 фебруара 1896 год.) државној власти је то пошло за руком. У народу се онда јавља јака акција против црквених поглавица, који су подлегли утицају државних власти. Покрет тај био је особито јак у Сарајеву и Мостару, где су се православни Срби били готово одлучили од цркве.

Тада је настала борба православних Срба у Босни и Херцеговини за црквену автономију. Борба та почела је због неуређених црквених односа у опште, који су давали маха државним властима да издају уредбе и наредбе, које су се косиле са автономним правима и духом православне цркве. Тако је државна власт гонила и укидала вероисповедне школе, забрањивала прославу Св. Саве и радила систематски на томе, да створи свој свештенички кадар, који ће бити њено послушно оруђе.

За време те борбе представници српскога народа писали су представке и меморандуме и тражили су помоћи од цариградске патријаршије. Напослетку је, после готово десет година борбе, склопљен компромис између српских представника и државне власти. Резултат тог компромиса био је црквени устав што су га добили Срби 6 августа 1905 год.

Док је питање српске цркве како-тако решено, црквено питање мусломанских Срба остало је и до данас још нерешено. Ау-

стриска влада радила је стално на томе, да и међу мусломанима, нарочито међу свештенством, изазове раздор и да и код њих створи свој свештенички кадар. Влада је истина врло често и дуго преговарала са мусломанима због њихових црквених односа, али је стално сузбијала покрет за вакуфско-меарифску автономију, стављајући представницима мусломана услове, на које они нису никако могли пристати.

Аустрија је дакле после окупације створила у Босни и Херцеговини код православних и мусломана верско питање, кога под турском влашћу није било. Већ то питање изазивало је и изазива кризе и трзавице. Али је још више криза и трзавица изазивало и изазива национално питање, кога до окупације у Босни није било. До аустриске окупације није се у Босни и Херцеговини знало за другу народност до за српску. Али је аустриска влада, стрепећи од Срба и српскога имена, одмах после окупације почела у Босни и Херцеговини стварати Хрвате и протежирати их на све начине. У томе правцу рађено је особито међу католицима, а највише помоћу наставе, која је, особито у средњим школама, готово сва дата дошљацима — Хрватима. Да не би међутим ни Хрватима дала сувише маха да ојачају, аустриска влада је створила „босански“ или „земаљски“ језик.

Док је Аустрија на тај начин створила два нова питања, верско и национално, она питања, која је затекла и које је требало ре-

шити, није решила. Аграрно питање, које је у XIX веку изазивало највише покрете српскога народа, остало је и до данас нерешено. Десетак, који је под Турцима даван у производима, почела је Аустрија наплаћивати у новцу и то већином према неправедној процени. Скупа администрација тражила је велике издатке, те су државни намети морали расти. Пољопривреда и сточарство занемарени су и пропали готово сасвим, а шуме се нерационално експлоатишу.

Мусломани и православни Срби економно нагло пропадају. Притисак страног капитала осећа се јако у целој земљи. Православни и Мусломанин не може да напредује ни као кмет (због нерешеног аграрног питања и неправилног пореског система), ни као занатлија (због фабричке утакмице), ни као трговац (због тога, што су извозна трговина, набавке за државу и т. д. монополисане од странаца). Јасно се опажа тежња аустриске владе, да православне и мусломане одржи на нивоу нижих друштвених слојева, те да постану неспособни ма за какву политичку акцију.

Због материјалног пропадања, а делимице и због верског гоњења, селе се православни и мусломани у великим масама из земље. Проређено становништво попуњава се колонизацијом страног елемента, у првом реду Немаца. Тако су никле на много места у Босни и Херцеговини немачке колоније, које су представници аустриске државне власти и пропагатори католицизма.

Полициски начин управе, што га је Аустрија завела у Босни и Херцеговини, донео је собом насиља државних органа у разним правцима. Изгреди војске, који су се чешће јављали, само су умножавали незадовољство. За чиновнике су махом постављани странци, који не знају језик и не познају прилике у народу. Војска и полиција држе сву власт у својим рукама.

Из страха од устанка и од ма какве акције са стране, подигнута су у земљи силна утврђења. Друмови и железнице нису подизани према економним него према чисто стратегиским потребама.

Нерешено аграрно питање и сузбијање домаће производње, помагање странога елемента у државној служби и у трговини, тежња да се сузбије православни и мусломански елеменат а да се дигну католици, неуређени црквени односи и код православних и код мусломана, тежак притисак полициског режима, — све то заједно изазивало је стално незадовољство у маси становништва. Православни и мусломански Срби све су јаче устајали против аустриске власти. Опозиција њихова кретала се у први мах у питањима око уређења црквене автономије. Али се првих година овога века почела све јаче истицати, и код православних и мусломанских Срба, тежња за чисто политичком акцијом. Рад у томе правцу налазио је згодног земљишта у државо-правним односима Босне и Херцеговине; те две покрајине још увек су

припадале Турској и у њима је још правно била признавана од целе Европе суверена власт султанова.

Рад у томе правцу, помогнут снажним националним полетом, који се јавио у Србији готово у исто доба, и идејом о културној националној заједници, која је обухватила готово све слојеве, уливали су аустриским државницима страх од велике заједничке акције.

Када су православни Срби у Босни и Херцеговини, сарајевском резолуцијом, почели чисто политичку акцију, тражећи уставне слободе, и на првој скупштини (у Сарајеву 26 октобра 1907 год.) организовали се као политичка странка, сматрали су аустриски државници да је цела та акција управљена против државних интереса и прегли су да насилним средствима (особито у Сарајеву, Мостару и Бања-Луци) униште православну и мусломанску народну организацију и да сузбију националну свест. Онда је измишљена тако звана великосрпска пропаганда, и многи виђени Срби у Босни и Херцеговини гоњени су и осуђивани.

Када је 11 јула 1908 године у Турској проглашен устав, увидели су аустриски државници да ће бити приморани, да и Босни и Херцеговини дају неке уставне слободе. Али су се они бојали, да ће народ у Босни и Херцеговини употребити ту слободу да жигоше корупцију аустрискога режима и да ће, ослањајући се на државо-правне односе Босне и Херцеговине према Турској, почети рад на оцепљењу од Аустрије.

Све то давало је, по мишљењу аустриских државника, довољно разлога и повода Аустрији да оствари своју давнашњу жељу: да прогласи анексију Босне и Херцеговине. Тридесет година навршило се од како је Аустрија окупирала Босну и Херцеговину и аустриски су државници сматрали, да је тридесет година окупације довољан разлог да Аустрија те земље сасвим присвоји. Европи је изнет као разлог за анексију рад великосрпске пропаганде, која прети опстанку монархије. Прави разлог је, међутим, био страх од уставног живота, који је морао у Босни настати, и последица његових.

Да не би Турска, услед насилног отимања две провинције, предузела какву акцију, Аустро-Угарска је извршила анексију Босне у договору са Бугарском: 22 септембра 1908 год. проглашена је Бугарска независност, а 24 септембра 1908 год. прогласила је Аустрија анексију Босне и Херцеговине.

На глас о анексији Босне и Херцеговине дигао се цео народ у Србији и Црној Гори за своја државна и национална права, а против насилне отимачине. Врење је у Србији и Црној Гори узело велике размере и обе српске државе почеле су се журно спремати за рат. Енергичним радом за своја државна и народна права после прогласа анексије, пошло је Србији и Црној Гори за руком да пред Европу поставе Српско Питање.